

ББК 63.3(4УКР)
Д69

Серія «Знамениті українці»
заснована в 2009 році

Художник-оформлювач
О. М. Артеменко

Дорошенко О. Є.
Д69 Василь Стус / О. Є. Дорошенко; худож.-оформлювач
О. М. Артеменко. — Харків: Фоліо, 2011. — 121 с. — (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5529-3.

Трагічна доля судилася Василю Стусу (1938—1985) — талановитому українському поету, прозаїку, перекладачу, літературознавцю, правозахиснику, одному з найактивніших представників українського культурного руху 1960-х років. Він був людиною, не здатною на компроміси, яка завжди йшла шляхом правди і заплатила за це власним життям, людиною, яка з гідністю казала про себе: «...Голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину».

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)
ISBN 978-966-03-5529-3

© О. Є. Дорошенко, 2011
© О. М. Артеменко, художнє оформлення, 2011
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2009

Згадую, колись Бертольд Брехт писав: нещасна та країна, яка потребує героїв. Але ще образливіше відчувати, що з усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один — героїзм мучеництва, примусовий героїзм жертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності.

*В. Стус. Відкритий лист
до Івана Дзюби з табору «Дубровлаг»*

Щезневажаю політиків. Ще — ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи!

*В. Стус. З передмови до збірки
«Зимові дерева», виданої за кордоном*

Чверть століття, яка відділяє нас від трагічної смерті Василя Стуса, на перший погляд, складає не надто віддалену історичну перспективу. Але оскільки йдеться про роки, відмічені зміною епохи та нескінченними віражами плину суспільно-політичного життя, і про людину, доля якої не просто нерозривно пов'язана з цим історичним переломом, а стала його символом і контрапунктом, то перспектива виявляється значно більшою і, на жаль, надмірно й загострено залежною від постійних спроб пояснити її за допомогою тих чи інших ідеологічних концепцій та кліше, від яких страждає живий образ поета.

З другого боку, формування особистості Стуса тривало під сильним впливом його часу та оточення, фактично вбираючи їх у найширшому контексті як невід'ємну складову біографії — а отже, як це не парадоксально звучить, виводя-

чи за їхні межі в трагедії їх переростання. Це значною мірою зумовило феномен, про який писав син поета і дослідник його життя та творчості Дмитро Стус: своєрідна «часова розірваність (нелінійність)» біографії Стуса, коли окремі вчинки виглядають начебто мотивованими передчуттям майбутнього. Тому і в нашому нарисі час іноді перемижатиметься поглядом уперед, екскурсами в майбутнє (певна дискретність викладення життєвого шляху поета виправдана ще й тим, що хронологічну послідовність деяких подій інколи важко встановити). Цей вектор водночас визначатиме й історичну перспективу останніх десятиліть: епоха, в якій жив Василь Стус, з якою і за яку боровся життям і поетичним словом, минула, проте триває Стус як епоха. Ми не досліджуємо її, а продовжуємо жити в ній і нею — отже, й оцінки роздаватимемо не ми, а нащадки...

Семен Дем'янович Стус та Їлина Яківна Сінківська побралися восени 1920 року. Вона походила з відносно заможної селянської родини з польським корінням, він — бідний сирота, який щойно повернувся з німецького полону, куди потрапив ще під час Першої світової війни, а до того ж мав трьох сестер — рідну Зіну, зведених Марусю та Лукерію, — чію долю ще треба було влаштувати (молодший брат Семена, вже одружений, відмовився брати в цьому будь-яку участь). Але перебирати хлопцями, яких у Рахнівці (Гайсинський район на Вінниччині) неабияк просіяло світовою та громадянською війнами, не доводилося. Батько дав корову та свиню, що не вдовзі принесли приплід, Семен же додав до господарства пару роботящих рук та рішучий намір стати на ноги. Вже навесні віддали заміж Зінаїду. З дочками Семенової мачухи жили єдиною дружною родиною, яка, не покладаючи рук у виснажливій праці на землі, поступово зміцнювала свій доб-

робут. Справили пару коней, добрий віз. Дітей довгий час не було, 1926 року нарешті народилася Палазя (Їрина).

Голод 1933 року родина перенесла помітно легше, ніж багато з односельців. Справжні поневіряння почалися через кілька років, коли Семена нарешті примусили вступити до колгоспу. Те, що Стуси зробили це так пізно, автоматично поставило їх під підозру, затаврувало як потенційних «класових ворогів». До того ж під хвилю розкуркулення потрапила двоюрідна сестра Їлини. Семен у ці непевні часи подався на заробітки в Керч. Усе зерно, що вродило того року, Їліні довелося одразу після обмолоту здати державі. Як на зло, й уродило небагато — менше визначених норм продрозверстки, тож вона не лише залишилась з дітьми без зернини на зиму, а й разом з двома подібними «саботажницями» опинилася під загрозою суду. Добре, сусіда завчасно встиг попередити. Залишивши дітей матері, Їлина відправляється до чоловіка — чи не вперше в житті в таку далеку подорож. Той, уже немало побачивши в житті, спочатку не йняв віри: «Що ти голову морочиш, ніколи не може бути, щоб забрали весь хліб і тебе будуть судити. За що?» А коли перечекала час і повернулася до Рахнівки, дізналася, що одній з її товаришок по нещастю дали п'ять років ув'язнення. Старший з трьох дітей цієї жінки, хлопчик тринадцяти років, одразу збожеволів.

Родичі тоді допомогли Їліні (певно, не від залишків, а відриваючи від себе, від необхідного) хто борошном, хто пшеницею, яку ще треба було змолоти — а для «куркулів»-одноосібників і це було проблемою. Але сусідка — член комнезаму бачила з вікна це порання з мішками... І знову прийшли й забрали все до останньої крихти, залишивши у розпачі, коли єдине, що примушує ще триматися за життя й боротися серед охоплення зневірою — це діти.

Отже, уникнути колгоспної долі, попри тривалий опір, не вдалося... В такий тривожний час і народився Василь — вже четверта дитина у сім'ї. Сталося це (згідно з метрикою) 6 січня 1938 року, на Святвечір, або, як стверджувала мати, побожна жінка, що все життя міряла час церковними святами, вже на саме Різдво. Власне, й ім'я Василь — відлуння великих зимових свят: «а другий же празник — святого Василя». Стус вбачатиме в цій даті певний знак. Не менш «пророчою» стала материна пісня, що залунала над його колискою, — шевченківське, написане на чужині у солдатській неволі:

Ой люлі, люлі, моя дитино, вдень і вночі,
Підеш ти, сину, на Україну, нас кленучи,
Сину мій, сину, не клени батька, а пом'яни.
Мене ж прокляту, я твоя мати, мене клени.
Знайдеш ти в гаї тую калину, та й пригорнись,
бо я любила, моя дитино, її колись.

Мати часто співатиме її й надалі, сповнюючи серце малого Василя, ще далекого від тонкощів розуміння життєвої трагедії дівчини-покритки та майбутньої долі її «байстряти» («нас кленучи» у м'якій подільській вимові матері сприймалося ним як незрозуміле «на склін учі»), незбагненим смутком: «Хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти?.. Чому «не клени батька»? Чому мати проклята? Збагнути не міг. А сльози бігли з очей — і я ховав їх, бо встидався сліз». І сам пізніше, як згадуватимуть друзі, не раз співатиме цю мамину колискову, що залишила, за його власним свідченням, «найбільший слід на душі».

Поza сумнівами, ця журлива мелодія та звуки материного голосу закарбувалися в свідомості хлопчика вже з тих «пелюшкових часів», бо й перші його спогади належать, як він

наполегливо стверджував, до надзвичайно раннього віку (феномен досить рідкий, але досліджений): «Пам'ятаю, як лежав у колісці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Коліска висить на гакові, вбитому до сволюка 1951 року, їздивши до Рахнівки, я ще бачив той кілочок; тепер, на жаль, хати вже нема...); я мокрий, певне, ревів — і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами — мну їх у долоньках». Ці слова зі Стусового листа до сина підтверджуються й спогадами рідних: принаймні, ходити Василь почав місяців з сімох, та ще й через те, що його зазвичай доводилося залишати в колісці без догляду. Набридне вухами гратися, тягне до ширшого пізнання світу. То й вилазить з коліски, яку вже завбачливо ставили униз, крізь купу турботливо покладеного матір'ю драння. «Він як вилізе, думаю, щоб хоч не вбився тут. А він вилазив через тряпки ті. А як впаде, то встане», — розповідала мати.

Через рік батькові запропонують (як водиться, настійно-категорично) посаду завгоспа. Обрали на зборах, на яких він навіть не був присутній, поставили перед фактом: «Якщо ти своє господарство підняв, то й колгоспне піднімеш». Семен Дем'янович добре розумів, що це означає: взяти на себе відповідальність за все й піти під суд з першою ж перевіркою. Відмовлявся, але його згодою не дуже й цікавились. На щастя, підвернувся вербувальник з Донбасу. Полишити все, почати, вже літньому чоловікові, життя з нової сторінки — на чужині, на заводі, де ніколи не працював, вважалося йому розрадливішою перспективою, ніж боротися й далі за власну долю в рідному селі, серед осоружних облич земляків, що якимось пристосувалися до цього нового життя, вписалися в нього. Але голови колгоспу та сільради категорично відмовили у відкріпній довідці. Добре, що вербувальник, в якого,

як легко здогадатися, просто «горів» план (на шкідливе виробництво було не дуже багато охочих навіть серед усіх «приваб» колгоспного життя), погодився взяти його без документів, на свій ризик та під свою відповідальність.

Так Семен Стус осів у колишній Юзівці, що вже давно мала назву Сталіно (нині Донецьк), у бараку робітничого селища сто сьомого заводу. Згодом забере до себе й старших дітей — найперше, щоб здібні Палазя та Іван могли дістати більш якісну шкільну освіту (сам мав за плечима всього чотири класи). Мати залишилася в Рахнівці з Марійкою та Василем, а десь через рік, передавши малечу бабусі, приєднається до чоловіка й влаштується на завод.

«Пам'ятаю, — писатиме Стус синові, — як у Рахнівці, де я лишився з бабунею (тато і мама поїхали на Донбас), я проказував за нею «Отче наш, іже еси на небеси». Два слова каже вона — я повторюю. Пам'ятаю, як талапався у ставку (мені було рік-два)... Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці (ще мама жила в селі) — і там вицілював усіх шмаркатих діток, бо любив їх — усіх. Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка «виливала переляк»... Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався — навіть у школі».

Ще через рік, коли остаточно обвиклися на новому місці, було вирішено забрати й менших дітей. Їлина Яківна категорично відмовиться їхати по них до Рахнівки — настільки болючі та свіжі були спогади. Поїхав чоловік. За два роки батька забув не лише Василь, а й старша Маруся. Не впізнають, тікають від «чужого дядька» — і в селі, і дорогою. Семєну Дем'яновичу соромно було зізнаватися випадковим подорожникам, що власні діти його не пам'ятають: «То ми з жінкою розлучилися, — каже, — так вона взяла одних дітей, а ці не хочуть йти зі мною». Дорога на Донбас, а точніше, її

запах теж доповнює низку яскравих дитячих спогадів майбутнього поета: «Досі пам'ятаю, як пахло в вагоні — той запах недавно упізнав і зрадив: так пахло в вагоні». «Недавно» — то вже етапом на заслання, до Магаданської області...

По приїзду — якраз на Великдень — Семена Дем'яновича чекала вбивча звістка: п'ятнадцятирічна Палазя вже три дні лежить без тями у лікарні з менінгітом, де мати щонаочі й весь вільний від роботи час не відходить від її ліжка. Батько подбав про переведення її до іншої лікарні, але вже в понеділок найстаршої Василевої сестрички не стало.

За таких сумних обставин і з'явився Василь у бараку на Ударній — чотири-шість квартир з кожного боку низької похмурої споруди. З'явився у довгій сорочці, майже платтячку, яка викликала доброзичливі посмішки в сусідок — а він довірливо вихвалявся їм, що її пошила йому бабуня й воно «ще з кишенькою». Був це, за спогадами матері й сестри, квітень сорок першого року.

«Пам'ятаю початок війни, як відступали наші», — продовжуватиме Стус у листі до сина. Першою жертвою війни для родини стали речові свідчення пам'яті про Палазю. Під час окупації німці забороняли ходити на цвинтар, розстрілюючи порушників на місці. Навіть не встигли як слід запам'ятати дорогу до доньчиної могили. А по тому все там було затоптане — не знайти. Сукні ж, що залишилися від дівчинки, дуже швидко зникли на «мінці» в перші місяці війни.

Спогади про війну втіляться для Василя в сумну та жахливу картину мертвих кроленят: «Чомусь поздыхали — ще сліпі. Трупики лежали в болоті — ой, як мені було сумно! Тоді я не хотів жити — так було гірко й скрушно — за кролями!» Марія Семенівна спростовує: всі роки війни вони жили в своєму бараку, де не було можливості тримати ніяку жив-

ність. Кролів розводив батько, коли ще жив у Рахнівці. Можливо, це ще один з ранніх спогадів, що наклався на вразливу дитячу свідомість, заповнивши собою порожнечу в пам'яті про події більш пізніх воєнних років, вподібнюючись до них лише глухим відчуттям гіркоти та страху... І ще одним яскравим образом, пов'язаним з кров'ю та смертю, запам'ятаються йому ті роки: лошак, якого зарізав сусід-татарин на прізвисько Гапон. «...на моїх очах перерізав горло. Я плакав — так було шкода. А вже як він, сусід, хотів мене нагодувати м'ясом тим (смерділо на весь коридор!) — я ревма ревів, аби не присилував до такого гріха: їсти гарного лошака...»

Останнього страшного удару війна завдасть Стусам, уже відступивши з української землі. Роздавали цілинну землю під городи, по десять-п'ятнадцять соток. Ще й не копали, тільки позначали борознами межі зайнятих ділянок. Вже повертаючись з поля, мати відправила Івана повідомити людей, які приходили, що їхній клаптик вже зайнято. Раптом пролунав вибух. Хлопчики-пастушки у воронці розряджали нерозірвану бомбу. Їх розірвало на місці, а Івана, який чи то намагався їх відмовити, чи просто проходив поруч і навіть не бачив, що коїться в ямі, смертельно покалічило осколками — відірвало ліву ніжку та щоку, потрапило в серце. Лежав непритомний, коли Василь з матір'ю добігли до нього. Наче спав. Мати, несамовита від лиха, в яке неможливо повірити, сприйняти розумом, прикладала ніжку, наче б вона ще могла природи. «Це на мене зорі з неба посипались, — в напівмаренні промовив Іван, на мить повернувшись до тям. — Мамочко, не плач — така моя доля». Люди викликали «швидко до допомогу», яку довелося довго чекати. Малий Василь повернувся додому, де залишалась Маруся. Йшов і не знав, як повідомить сестру про страшну звістку. «...коли ми видерли-

ся з нею на вікно (може, виглядаючи батьків), я набрався сміливості й переповів їй, що сталося з Іваном. Плакали обоє, а через кілька годин Іван помер... Пам'ятаю, як мене підвели на цвинтарі до тіла — востаннє поцілувати. А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів — ні цілувати, ні прощатися — з Іваном і його родимкою...»

І Вінниччина, і Донецчина відстоюють за собою право вважати себе Стусовою батьківщиною. Це насправді діалектичне питання. Рахнівські спогади, уривчасті, суперечливі, напевно ще й домислені, відредаговані плином часу, а власне кажучи, не стільки вони, скільки саме прагнення зафіксувати їх у пам'яті, поставити певними віхами в житті, свідчить про те, що батьківське село, яке ті протягом тридцятих років встигли зненавидіти, зробилося для нього міфологемою «справжньої України», загубленої, як переконуватиметься він надалі, не лише на географічній карті, а й у часі. Але також безперечно й те, що саме шахтарський край сформував, зміцнив та загартував його характер. Переважним чином — як непривітне середовище, багато в чому чуже й вороже. Не напіввигадана мати, а реальна мачуха, що мало пестить і багато скубе... але саме така Донецчина виховала Стуса, зробивши в горні випробувань тим, ким він став.

...Вистояти. Ні —
стояти. Тільки тут. У цьому полі,
що наче льон. І власної неволі
зазнати тут. На рідній чужині.

До школи Василь пішов 1944 року, в неповні шість. Жили вже на іншому місці — «на площадці», — але в такому ж барачного типу будинку. Пішов самовільно — наданий самому собі без нагляду працюючих батьків, просто побіг за

сестрою, щоб не залишатися на самоті. Мати вже не працювала на заводі — звільнили за станом здоров'я, виснаженим шкідливим виробництвом і остаточно підкошеним смертю сина. Але сидіти дома з дітьми не доводилось: та сама нещаслива ділянка, засіяна кукурудзою та іншою городиною, вимагала праці... Отже, початок Василевого шкільного життя залишився вдома непоміченим. На той час він і читати вже вмів, засвоїв грамоту самотужки, крутячись навколо Івана. Для матері стало цілковитою несподіванкою, коли через кілька днів Маруся принесла їй записку від учительки: чому син ходить до школи босий? Дізнавшись, що хлопчик пішов до школи без відома батьків, учителька вмовила Їлину Яківну відпускати його й надалі. І не пошкодувала про своє рішення. Дуже подобалось їй ставити здібне маля, що й дошки досягало лише навшпиньках, у приклад повоєнним переросткам-першокласникам: «А ну, Стусик, виходи к доске!»

Школа, звичайно, була російською. Українські в місті тоді ще існували, доживали останні роки, але були вже, як сказали б зараз, непрестижними. Хвиля повоєнної русифікації Донбасу прибувала на очах, хоча, по правді кажучи, лише продовжувала процеси, що тривали з середини ХІХ століття — початку інтенсивного заселення й промислового розвитку регіону. Нові міграційні потоки з Росії під гаслом відбудови та будівництва індустріальних об'єктів, тривали до кінця п'ятдесятих років і остаточно сформували сучасне обличчя краю, з яким Стус так і не зможе примиритися. Якщо Володимир Сосюра сформувався як український поет і патріот ще значною мірою під впливом середовища Донеччини початку століття, де сміятимуться з підчепленої ним у Воронежі російської вимови («Дык што», «Дай арбуз»), то в Стуса це відбудеться вже скоріш усупереч оточенню.

Голодного 1946 року Василь недовгий час пастиме сусідську корову — за молоко й харчі. «...знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти — і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота».

Виснажену від недоїдання Марусю тітка забере на літо до Рахнівки, навіть не дочекавшись кінця шкільних занять. Василь залишиться в Сталіно. «Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3—4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас скінчив на відмінно». Дуже захворів і батько, пух з голodu. Мати відправить його на курорт до Монастирища, а родичам у Рахнівку напише тривожного листа: «Семен настільки слабкий — ногу не може підняти на сходинку. Не знаю, повернеться він з того курорту чи ні. Може, я його відправила назавжди». Маруся, що й досі не оговталася після загибелі старшого брата, довго плакала, а вночі побачила сон. Нібито ходить вона по білих хмарках, а навколо, наче в лікарні, скрізь ліжка з білосніжними простирадлами — вона на той час і не бачила таких серед післявоєнної бідності. («Пам'ятаю, — писатиме Стус, — як плакала мама, бо в неї була одна подерта — латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна у чому».) І Маруся, що була боязкою та нерішучою дівчинкою, набирається у сні сміливості й звертається до Бога, схожого на місцевого батюшку в золотих ризах: «Скажіть, будь ласка, де тут ліжечко мого тата?» — «Нема ліжечка твого тата. Ти ще виростеш, нагодуєш його кашею, аж тоді тут буде ліжечко».

Тітка з бабусею побачили в цьому сні втішну ознаку. Батько справді одужав — і майже одразу заходився будувати

власну хату. На заводі почали давати по шість соток, він підписався одним з перших. Узяв позику на десять тисяч старими грішми — доведеться довгий час відмовляти собі в усьому, щоб її погасити. Стіни зводили з саману, який місили всією родиною. В камені для фундаменту не було нестачі — все ще лежало в руїнах після війни. Балками служили старі залізні рейки, які понаносили батьки.

Хатка вийшла невеличкою, але родина з радістю переселилася до неї з бараку. Найбільшу кімнату навіть почали здавати приїжджим завербованим дівчатам — аж п'ять їх скупчилося в тій тісноті. З різних країв, з різною долею. Одна вчителька молодших класів за фахом, з Росії, інші з середньою освітою. Дуже любили спілкуватися з Василем, слухати, як він читає.

На своєму подвір'ї вперше після Рахнівки з'являється й власна худоба — кури, кози. Семен Дем'янович придбає навіть корову, за якою дружина почала ходити, як на роботу — за три кілометри туди й назад: виганяти вранці, йти вдень доїти та забирати ввечері. «І тільки то робиш, що нічого не робиш, та тільки ходиш», — згадувала Їлина Яківна. Отже, й Василеві не довелося відпочити від візка після закінчення будівництва. Возив траву для корови й кози, возив з городу картоплю. Класу до восьмого возили з Марусею вугілля з терикона. «Усе дитинство моє було з тачкою».

І на цьому тлі плекається й міцнішає Василева любов до книжки, до художнього слова. Першою книжкою, що тримав у руках, була братова історія стародавнього світу — з кольоровими ілюстраціями та картами, що уріжуться в пам'ять. Перша прочитана — «Кленові листки» Василя Стефаника, яку взяв у бібліотеці. Батьки, попри любов до літератури, книжок дітям не купували — не до розкошів. Тож гроші, що

вони давали Василеві на шкільну їдальню, ніколи не використовувались за призначенням — відкладалися ним на книжки. Василь взагалі погано їв, навіть удома (до того ж, незважаючи на свіжу пам'ять про голодні роки, перебирав харчами), через що ще в інституті почнуться проблеми зі шлунком. Від фізичних перевантажень, поганого апетиту та довгого читання часто боліла голова. Батько купив пляшку риб'ячого жиру. Василь навідріз відмовився його пити й погодився лише тоді, як йому пообіцяли по десять копійок (дореформених) за кожну ложку. По ложці вранці й увечері, а в кінці тижня смикає батька: час розрахунків, на таку й таку суму набрався цієї гидоти...

І дійсно, щось накопичували з сестрою, створювали власну бібліотечку. Василь навіть штамп-екслібрис вирізав зі шкільної гумки. Серед інших книжок купили словник іншомовних слів. З'явилася нова гра: пояснити значення названого слова. Втім, як і в грі за географічною картою — знайти ту чи іншу назву, — Маруся тут ніколи не виходила переможницею. З усіх дітей Стусів вона була найменш здібною і, що важливіше, найменш старанною. Батьки не силували вчитися: смерть старших дітей і слабке здоров'я Василя стримували від того, щоб перевантажувати дівчинку. З класу до класу переводять, то й добре. Не дуже зібрана натура, вона цим вміло користувалася й маніпулювала — аж до інституту, коли доведеться підсиленими темпами латати шкільні прогалини.

Якщо ці інтелектуальні розваги й захоплювали Марусю, то лише заради самого спілкування з братом. Майже ровесники, схожі між собою, наче близнюки (з роками це буде все більш загострюватись), вони значно більше часу проводили одне з одним, ніж з батьками, яких нерідко очікували додому пізно ввечері, забравшись під ковдру й співаючи, щоб не було

так боязко, всіх пісень, що знали, — українських, російських... Як часто бува в таких випадках, не обходилося без сварок та бійок. Одного разу завелися через підручники. Вчилися вже в різних школах — завдяки недовговічному експерименту останніх сталінських років з роздільним навчанням для хлопців і дівчат. Василь хоча був класом молодше, але тягся вже й до сестриних книжок, якими вона тоді чи не вперше була нарешті вкомплектована з початку року. І треба ж такому трапитися, що її саме в цей час охопила нечаста жага до навчання! Дійшло до сутички, у самий розпал якої мати, що після загибелі Івана слабувала на серце, раптом впала на підлогу, випроставши руку. Був це жорстокий педагогічний прийом чи й справді приступ, але з того часу всі сварки наче відрізало.

Тими ж роками датуються перші версифікаційні спроби Василя. «В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло». Минуло не одразу — тривалий час дописував сатиричні віршики до класної стіннівки, примірники якої забирав додому на пам'ять.

У нашего Лёни неприятность: опять двойку получил,
потому что и сегодня он химию не выучил.
И немецкий язык знает он узко,
потому что он привык говорить по-русски.

Це, до речі, про сина директорки...

Крену в бік саме гуманітарних дисциплін, проте, не було. Василь однаково змагався за честь школи на олімпіадах з літератури й математики. У восьмому класі всерйоз мріяв присвятити життя геологорозвідці, «бо марив мандрами» (ї доля з гіркою посмішкою таки спрямує його у мандри — таким чином, про який і гадки мати не міг).

Впливу ідеологічної обробки, якої не бракувало в радянській школі, Василь піддавався як будь-який учень. «Пам'ятаю, як у 4 класі читав «Мать» М. Горького — і радів, який славний Павло Власов. Пам'ятаю, як тоді ж читав М. Островського «Как закалялась сталь» і «Рождённые бурей»... І ось десь тоді я вирішив, що й сам буду такий, як Павка Корчагін, як Павло Власов, аби людям жилося краще. І ще хотів — тяжко вчитися, бо жити — тяжко. Мамі — тяжко, татові — тяжко. То й мені має бути тяжко — аж доти, поки й татові й мамі не стане легше, аж доки всім людям на світі не стане легше жити». Був активним учасником піонерських зльотів. «Іншим дітям виступ потрібно було готувати, робити репетиції, а йому можна було не готувати, — згадує Марія Семенівна. — Він дуже вірив книжкам. Те, що в книжках, то він вважав, що все те правда. Вважав, що там нема ніякого вимислу. Що й написано, то є правда. Він тоді дуже поважав Леніна, Сталіна». Люди, що чули ці запальні патріотичні виступи (імпровізаційні, без папірців!), шепотіли між собою: «Это, наверно, сын какого-то райкомовца или обкомовца?» — «Да нет, отец у него простой слесарь, а мать домохозяйка», — пояснювала вчителька.

І в той же час: «Пам'ятаю, як 1951 р. я їздив у село, до бабуні. Збирав колосся — по стерні. За мною гнався об'їждчик — я втівав, але він — верхи на коні (безтарка з парокінню) — наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гідкі червоні руки. І таку злість мав... що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали». Правда життя заходила в конфлікт зі шкільними гаслами, доводилося думати самостійно, обирати між першим та другим — а то й намагатися їх поєднати, не перетворитися від розчарування на циніка та пристосуванця, не зрадити дитячу клятву: мені має бути тяжко — аж доки всім людям на світі не стане легше

жити. «Коли я прочитав “Мартіна Ідена” Джека Лондона (це десь у 5—6 класі) — світ мені перевернувся. Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці! І все — тяжким трудом (трудо́м, сину, наголос на у!), і все — солоним кривавим потом».

Мабуть саме той скепсис, що склався у старших класах щодо офіційної ідеології, якою було наскрізь просочене шкільне навчання, зумовив пізнішу сувору оцінку: «Шкільне навчання — вадило. Одне — чужомовне, а друге — дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще». Думається, вона вже занадто сувора. Можна з певністю стверджувати, що крім родинного впливу формуванню національної свідомості майбутнього поета певною мірою сприяв учитель української мови та літератури Кость Тесленко — випускник Харківського університету, весела й привітна людина, письменник, у майбутньому автор кількох українських книжок, написаних у співавторстві з дружиною Марією Лісовською. З ним Василь підтримуватиме зв'язок і після школи, навіть у армії одержить примірник його повісті «На морі слідів не лишається» з теплим дарчим надписом. Щоправда, оцінить її критично, про що без зайвої дипломатії напише авторові — «можливо не цілком і гречний акт», але «до Костя Макаровича у мене особливі вимоги, адже він мій навчитель, а такий має право лише на бездоганне авторство». Тесленко працюватиме відповідальним секретарем журналу «Донбас», звідки його буде звільнено 1972 року за публікацію «крамольної» повісті дніпропетровського прозаїка Віктора Савченка «Я ще повернусь» та добірки віршів переслідуваних КДБ Володимира Сіренка й Михайла Чхана. Його син, письменник-фантаст Олександр Тесленко, лікар-анестезіолог за фахом, у перші дні братиме участь у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС і невдовзі

помре на сорок другому році життя від радіаційного зараження, на два роки переживши батька.

Позашкільні інтереси юного Василя так само відзначалися широтою й різноманітністю. У шахи, в футбол — скрізь перший. Власноруч зібрав детекторний приймач, який через брак дроту доводилося слухати взимку на морозі, в холодному сараї. Музика гріла душу, спліталася зі звуками материних співів, що бриніли у пам'яті, відкривала нові обрії для роздумів і почуттів. Від батьків своїх однокласників, близнюків Миколи та Володьки Морозів, захопився грою на гітарі. У сьомому класі за чергову похвальну грамоту тато купить йому власний інструмент. Василь дуже швидко опанує його — підбере на слух «Взяв би я бандуру», потім кілька старих романсів, маршів, навіть класичні речі. Але з більшою наснагою вигравав власні імпровізації на одній струні. «Все, що я чув, за чим тужив, чого прагнув — усе вигравав. І забувався геть. Так міг програти 2—3 години — і не чезти, коли збіг час».

З класичним репертуаром хлопець був знайомий не лише завдяки радіо, а й через відвідання міської філармонії — спочатку зі школою, потім і самостійно. «Пам'ятаю, як прослухав цикл лекцій про Бетговена — всі 9 симфоній і чимало концертів. А які пречудові його сонати! І яка це була людина! Все життя — в горі, в нещасті, в муці — і він — один проти цілого світу — перемагає! Тобто не поступається напасникам, а йде напролам: або світ прийме таким мене, як я є, як мене народила мати — або вб'є, знищить мене. Але я — не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів. А що хотів донести? Що люди мають жити, як янголи: з любов'ю одне до одного, з почуттям, що

всі люди — брати, рівні, чесні, богоподібні, всесильні, незламні, кришталеві. Світ — це таночок усіх людей, що взяли ся за руки і чуються братами, просвітленими душами, що ширяють межі небом і землею».

Можна без натяжки припустити, що поезія (не перші екзерсиси в середніх класах, а вже справжня, вистраждана) зазвучить у Василевій душі як інобуття музики, через неможливість повноцінно присвятити їй себе. Як у Лесі Українки — тільки там на заваді стояла її хвороба, а тут — матеріальний стан родини. «Як я шкодував, що через бідність моїх батьків не можна просити їх, аби купили мені скрипку чи фортепіано. Яке там фортепіано, коли мама чи не щомісяця сушила собі голову: і до кого б піти позичити кілька карбованців, аби протягнути до зарплатні татової, якої ніяк не вистачало!» Літні «підпрацьовки» на залізниці стануть для нього звичайною формою канікулярного «відпочинку» в старших класах: додати до батьківських 600—700 старих карбованців 400—500 своїх було суттєвою допомогою. Втім, надалі трапиться і каліцтво, як у Лесі, — втрачена в армії фаланга пальця, після чого вже мало хто з друзів бачитиме його з гітарою.

Буде ще один чинник, який розбудить для юнака поетичне слово (хоч слово «поезія» він не любитиме й уникатиме його все життя — особливо стосовно власних віршів). «...був 9 клас, і мені подобалася дуже одна дівчинка. І здавалося тоді, що це живий янгол. І я радів, що бачу янгола поруч себе — і хотів бути схожий до нього». Про те, щоб освідчитися в своїх почуттях, не виникало й думок (вона, напевне, була ще й старша за нього, як усі однокласники). Виникало лише палке бажання стати гідним цього янгола — «тобто, вести таке ж янгольське життя. І я став більше читати». Саме тоді до нього

го в руки потрапить поема Івана Франка «Мойсей», що стане черговим життєвим потрясінням — з її настирним рефреном «вмирати на шляху», на порозі до обіцяного Краю, до якого не вступиш, але простуватимеш усе життя, не озираючись на жирні м'ясні казани в землі Міцраїм, домі неволи, простуватимеш, навіть не зрозумілий, відкинутий і знехтуваний власним народом, боротьбі за волю якого (внутрішню, духовну насамперед) присвятив усе своє життя. «Це прекрасна поема. Як і вся історія з Мойсеєм — прекрасна».

На такому ґрунті визрілі почуття починають звучати власними віршами. Одразу українськими.

В 1954 році шістнадцятирічний Василь закінчує школу зі срібною медаллю. Йшов на золоту, але в обльво не затвердили. За іронією долі — саме через випускний твір з літератури: комісія прискіпливо поставилась до його почерку і в одному місці наче побачила «а» замість «о». Класна керівниця вирішила не сперечатись: срібна медаль врешті-решт теж давала можливість вступити до вищого навчального закладу без іспитів. Геологорозвідку Стус давно вже забув — вабило Слово.

До Києва, однак, проїздив марно. На факультеті журналістики держуніверситету навіть документи не прийняли — надто вже юний вік, не потрапляє в оголошені правилами прийому рамки. Додому повернувся в розпачі.

Марія вже рік як вчилася на фізико-математичному факультеті Сталінського педагогічного інституту. Вступила туди, де був найменший конкурс, хоча з математикою в школі дружила не більше, ніж з іншими предметами. Навіть гірше — вчитель ставився до неї дуже упереджено, так що й успіхи сприймав недовірливо: «То ти списала», — а це, звичайно, не заохочувало до навчання. (А доведеться ж і працювати разом з ним у школі — і справами переконувати, що

гідно посідає це місце, всупереч тому, що він так мало в неї заклав.)

Їліні Яківні запам'яталося, наче Марія й запропонує Василю подати документи до педінституту й сама його туди відведе. Та заперечуватиме: «Ні. Він сам пішов. Він був сміливий хлопець. Сміливіший від мене набагато». Принаймні, щодо факультету вагань не було. Звичайно ж, філологічний, звичайно ж, українське відділення.

Марія не афішуватиме серед друзів, що в інституті тепер вчиться її брат. Але в цьому не було потреби — настільки бо схожі вони були. Це добре видно на фотографіях різних років, особливо на тих, де вони разом. Отже, ще до початку занять дівчата її повідомлять: «Муся, мы твоего брата видели». Криється, не зізнається. «Видели-видели!» Такий відгомін майже непомітної присутності брата супроводжуватиме Марію аж до державних екзаменів, коли зовсім незнайома викладачка з мовної кафедри (а в кінці п'ятдесятих ще писали український диктант) упевнено звернеться до неї «товаришко Стус». Звичайно, пізнаватимуть її і далі — коли обличчя Стусове стане відомим широкому загалу...

Як водиться, з п'ятдесяти двох першокурсників українського відділення філфаку переважну більшість склали дівчата. Хлопців було лише четверо: сам Стус, Анатолій Лазоренко, Володимир Міщенко, Борис Дорошенко. Така відособленість та згуртованість на загальному жіночому тлі зумовила їхню дружбу на довгі роки, хоча, певна річ, самим цим фактором вона б не протрималась.

Передбачалося, що навчання забере чотири роки. Але вже через рік факультет буде реорганізовано в історико-філологічний, а термін навчання стане п'ятирічним, як в університеті — завдяки багатьом доданим годинам з історії. Поглиб-

леному викладанню історії України та світу Стус буде тільки вдячний.

Як і в школі, він був тут наймолодшим — і так само, як у школі, в аудиторіях часто лунатиме: «Молодець, Стус!» Кожної сесії на кожному екзамені тягнув білета першим, і завжди мав «відмінно». Для одногрупниць це стало своєрідним талісманом — без нього й не починали. Вдосконалювався в німецькій мові, яку добре знав ще зі школи, читав поетів у оригіналі. Самотужки вивчив латину, яку в педінституті не викладали. На заняттях зі старослов'янської мови, історичної та порівняльної граматики був загальноновизнаним експертом — багато читав по темі самостійно, вважаючи, що для професійного володіння рідним словом треба досконало знати його коріння, розуміти його життя. Але, як одностайно свідчать колишні однокурсники, ніколи не хизувався своїми знаннями ні перед ними, ні перед викладачами. Хіба що мав одне принципове правило: відповідати завжди українською, хоча серед викладачів траплялися й такі, що дуже погано її розуміли.

Певним орієнтиром в цьому для нього став викладач зарубіжної літератури Тимофій Трифонович Духовний, який домагався того, щоб читати свої лекції українською мовою навіть на російському відділенні. Це викликало напруженість, бо відверто суперечило тенденції, яка в ті роки набувала все більшого поширення: обмежити українське слово резервацією «хуторянства» та «шароварщини». А для Василя, випускника російської школи, на його лекціях чи не вперше зазвучить рідною мовою антична література, література європейського Ренесансу та Нового часу (а поза аудиторією, пошепки й без свідків — імена ще не реабілітованих неокласиків Зерова та Драй-Хмари), відкриється усвідомлення об-

рив світового культурного контексту, на який відважно рівнялася українська література в кращих своїх взірцях вже з початку минулого століття й особливо в двадцять роки... аж доки чиясь владна воля штучно не припинила цей зліт.

Коли Тимофій Трифонович оголосить про створення в інституті літературного гуртка-студії, всі четверо хлопців-першокурсників одразу запишуться до нього, вперше зізнавшись таким чином один одному, що пробують писати. Втім, якщо Міщенко й Дорошенко виступали переважно зі своїми віршами, а Лазоренко з театральними рецензіями, в Стусі літстудійці бачили скоріше майбутнього літературного критика, ніж поета — власні речі на суд спільноти виносив нечасто (багато хто й гадки не мав, що він теж пише вірші), натомість виявляв здатність до глибокого й тонкого аналізу прочитаного. Деякі рецензії друкувалися — на одну навіть відгукнеться Максим Рильський, напише Василеві листа, якого той показуватиме товаришам як своєрідну відзнаку.

Вечори проводив у бібліотеці імені Крупської — студював літературу з україністики, а також російську й зарубіжну. Імена діячів «розстріляного відродження», імена багатьох зарубіжних авторів поза навчальною програмою й поза білим списком «прогресивної літератури» однокурсники вперше чутимуть саме від нього. Згодом Тимофій Трифонович, користуючись своїми зв'язками (писав статті до Української радянської енциклопедії, листувався з її головним редактором Миколою Бажаном — одне з перших імен в істеблішменті офіційної української літератури), організує для літстудійців перепустки до її спецхрану та до закритого фонду університетської бібліотеки. Для Василя відкривається паморочливий світ забороненої літератури — живої, талановитої...

З бібліотеки повертався додому пізно, інколи не без пригод. Не раз доводилося проводити додому п'яниць, на яких трапляв дорогою — не залишати ж у вуличній багнюці? Цією багнюкою в результаті ставав геть перемазаний його єдиний костюм, який треба було випрати й висушити до ранку. Мати звично лаялась, але розуміла, що це не востаннє — такий уже він, Вася, всіх жаліє.

В гостинній батьківській хаті побувають не лише однокурсники, але багато товаришів з інших курсів, з літстудії. Збережуть теплі спогади про Стусових батьків, про почуті від них старовинні народні пісні. Часом збиралися таким великим гуртом, що мати знов починала сварити Василя: чим же я їх усіх нагодує? Знаходилося... Так само часто й Василь гостив у студентському гуртожитку, в тридцять п'ятій кімнаті. Серед старшокурсників особливо тягся до Миколи Раєцького та Івана Принцевського — справжніх інтелектуалів, у яких завжди було чого йому навчитися, що перейняти. Перший підкупав відвертістю й непохитним українським патріотизмом, тим, що не уникав гострих та небезпечних тем, відстоював свою позицію — через що й буде відрахований з інституту, хоча вчився відмінно. Його однокурсник Принцевський, навпаки, тримався надзвичайно обережно, слизьких тем не підтримував. Приваблював енциклопедичною ерудицією та невідомими інтелігентними манерами.

Значно пізніше стане відомо про той нескінченний тиск, який Принцевський, син репресованого українського інтелігента, зазнавав від «органів», що настійливо вимагали від нього доносів на товаришів. Згодом закінчить аспірантуру, викладатиме в Донецькому педінституті (який з 1964 року стане філією Харківського держуніверситету, а з 1965 — університетом), готуватиме до захисту дисертацію. Від студент-

ських розмов про пошуки ґрунту, «справжньої України» відійде остаточно. «Думаю до нього, — писатиме Стус вже в 1961 році в листі з армії до Віктора Дідківського, з яким Принцевський його свого часу й познайомив (Віктора, студента політехнічного інституту, манило до філфаківців — єдиного осередку в зрусифікованому Сталіно, де доводилося чути батьківське українське слово), — що він трохи збочив з своєї путі. І не буду дивуватись, коли він одружиться і покине всякі думки, виплекані в вузі, в пору юності». Проте сталося все значно трагічніше: того ж 1972 року, коли вперше заарештують Стуса, викладач Донецького університету Іван Принцевський повіситься у власній квартирі, морально знищений необхідністю йти на постійні компроміси з КДБ та власною совістю, від яких залежала його кар'єра, а можливо, й життя, і доля маленької доньки.

На канікулах Василь працював у тій же залізничній бригаді, що й у останні шкільні роки — «заробляв на костюм», — і не без гордощів розповідав друзям в перший день занять на другому курсі, що вже здатен загнати костиль у шпалу за три, а то й за два удари. Після третього курсу, склавши літню сесію, вирушать у фольклорно-діалектологічну експедицію до Савур-могили, де значно розширять своє знання народних пісень і людських доль (чи гадали, складаючи атлас місцевих говірок, на той час, до речі, мало досліджених, що почують серед степових діалектів характерну галицьку розмову — депортували родину, можливо, ще перед війною? чи думали, подавшись під кінець, на пропозицію Василя, пішки до Азовського моря за сто кілометрів розпеченим степом, що вже на російській території минатимуть майже цілком україномовні села?). А восени 1957 року Стус із Лазоренком та Міщенком проходитимуть педагогічну практику в селі Максимільянів-

ка Марійського району. Лазоренко назавжди запам'ятає, як у своїх міських черевиках, без чобіт, не міг ні ходити місцевими багнистими дорогами, ні навіть злізти з вантажівки, якою його довів до колгоспної контори жалісливий водій. Але з'явившись в такий трагікомічний спосіб у сільській школі, друзі швидко завоювали довіру та прихильність і дітей, і педколективу. Вчителів дивуватиме їхня літературна, рафінована українська мова — на Донбасі так не говорять (у Стуса, втім, усе життя просковзуватимуть час від часу батьківські подільські діалектизми). З учнями проводили піонерські збори, походи, диспути. Коли випав сніг, каталися з класом на лижах. У мертвій тиші, яку постійно супроводжувало викладення Василем нового матеріалу, було чути, як гупають по дерев'яному помосту біля дошки його підковані чоботи: розповідав завжди в русі, простуючи взад-уперед широкими кроками, що викликало незадоволення в керівника практикою... Була практика й іншого роду — залучення до перекладів канцеляриту раднаргоспівської документації, яку поки ще вимагалось вести українською мовою, але чиновники Донеччини навіть не робили спроби її опанувати й не приховували свого презирства до неї.

Літстудія на початку шістдесятих стане ядром молодіжного літературного об'єднання «Обрій», яке базуватиметься при редакції газети «Радянська Донеччина», а потім за наполяганням КДБ буде переведене до місцевого відділення Спілки письменників, щоб його було легше контролювати, обплівши мережею штатних і добровільних «стукачів» — і врешті-решт закрити з формулюванням «за абстрактний гуманізм». Майбутня атмосфера «Обрію» та його україномовної меншості склалася вже в інститутські роки. «Ми вже багато чого відчували, — свідчить молодший інститутський

товариш Стуса Олег Комар, що писатиме під псевдонімом Олег Орач, за назвою рідного села (Комарик, як називав його Василь). — Нас не треба було шукати товаришам із органів, естетам у цивільному. Часом на цих вечорах ми відчували прохолодні пальці на власних, пробачте, ребрах. Ми розуміли, що легкої долі нам не ждати». Василь поводить себе безкомпромисно, з юнацьким ще, можливо, максималізмом. 20 грудня 1958 року в актовому залі інституту відбувалася зустріч із Миколою Тарновським — поетом-комуністом з української діаспори, що повертався на батьківщину. Згадка полум'яного викривача пороків імперіалізму про те, що в Сполучених Штатах Америки існують українські школи, викликала їдке запитання Стуса, яке він, не побоюючись можливих наслідків, і озвучив у своїй записці: «Товаришу Тарновський, чи відомо вам, що в Сталіно немає жодної української школи?» Розуміючи, що без підпису це виглядатиме як анонімна провокація, без вагань додав: «Студент Василь Стус». Тарновському нічого не залишалося, як серед гомону, що покотився по залу після миті шокової тиші, сказати, що зі становищем українських шкіл у місті незнайомий, отже, не може дати ніяких коментарів... Уже більше двох років минуло з того дня, як в цьому ж залі студентам зачитували постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи Сталіна». Для когось це стало шоком, хитанням усіх світоглядних основ, для інших, у тому числі й Василя, що давно вже дозволяв собі критичні зауваження щодо «геніальності» обожнюваного в дитинстві «корифея всіх наук», — звісточною можливих змін на краще. В повітрі суспільного життя дійсно почала відчуватися «відлига», але це лише підкреслювало пануючі заморозки, дозволяло усвідомити їх спостережливій молоді, що вступала в доросле життя. Надії на справжні зміни встиг-

ли обернутися розчаруванням, але водночас і палким бажанням не чекати їх пасивно «згори», а домагатися самостійно, докладаючи власних зусиль.

Влітку 1959 року Василь Стус з червоним дипломом закінчив інститут. Розподіл серед випускників українського відділення відбувався переважно по селах. Найкращі місця — ближчі до дому — не пропонували, перш ніж не знайдуться охочі на гірші. До Кіровоградської області бажаних їхати не було. Дівчина з Василевої групи, яка з жодного боку не мала ніяких пільг, уже змирилася з долею й зібралася до розподільчої комісії, коли Стус, що як відмінник міг би претендувати на краще, погодився на це місце. Головним його мотивом був все ж таки не альтруїзм і не те міркування, що на нього як чоловіка й випускника інституту без воєнної кафедри восени так чи інакше чекатиме повістка до Збройних сил (він ще сподівався знайти спосіб уникнути служби), а свідоме намагання вирватися з Донбасу до «справжньої України, де говорять українською». Втім, особливих ілюзій щодо цього не мав, апріорі був налаштований скептично. Як напише вже з нового місця Дідківському: «Ми там, в Сталіно, вели немудрощедре життя, як зв'язок, що тримався словесною тиною, павутинням словесним. А ґрунту — не шукали. Не шукаю я його і зараз, бо наперед знаю — даремно. Одне — міщанство, інше — те, що багатьом для цього б треба було заздалегідь вилити переляк». Однак саме це «немудрощедре життя» його «вигнало зі Сталіно, як селяка, може, як занадто холерика, і — може — як безнадійного романтика».

Отже, місцем його вчителювання стало глухе село Таужне Гайворонського району на Кіровоградщині — без радіо, а часто й без світла. «Тут і свої за і проти, pro і contra. Багато горілки — а це куди краще, ніж сільське кіно а чи танці. Та

мало літератури, особливо періодики. А без неї — біда». Тож у чималій нагоді сталися книжки, які йому вдалося розмістити в своєму багажі — «Гете і Верхарна, Олеся і Рильського, Словацького і Елюара, доброго Радхакришнана і Вінкельмана, цнотливу Рамаюну і цнотливу Сельму Лагерльоф». З перших днів відмітив, що «народ тут щиро-добрий, словом, «здесь русский дух, здесь Русью пахнет». Мова — як на Вінниччині, багата і співочо-яскрава. Рай і ад. Вони спряглись над високим таужнянським небом... Ще раз — люди тут мені по нутру. Для мене це важить багато».

За два місяці — день у день — які Стус пропрацював у Таужнянській семирічній школі, він устиг залишити по собі теплу пам'ять. «До нього учні горнулися... Після уроків він залишався з учнями, хотів більшої грамоти їх вивчити... Бідне тоді було село, школа під соломою... Полюбив він Таужне наше, учнів своїх», — згадує його колега й ровесник Кузьма Цимбалистий. Як і в Максимільянівці, вчителі відмічали чистоту й літературність його вимови. «В Василеві нас вражала висока культура в усьому. Найкраще це відчувалось у розмові. Він приїхав сюди вчителювати із Донбасу, а нам було соромно за себе, що так калічимо рідну мову. Проте він ніколи не дорікав нам, не було цього». Останнє зауваження не випадкове: КДБ згодом збиратиме компромат на Стуса навіть тут, і одним з постійних запитань буде: «А чи не поправляв він вас, коли ви якесь слово не по-українськи говорили?»

Стус почував себе в Таужному дещо суперечливо: «Тоскно і мило. Радісно і сумно». Сумно, як пояснював у листі до Лазоренка, «від того, що я далеко од дому, більше — од того, що умови праці несприятливі, ще більше — од того, що я, зробивши «вилазку» в село, якимось бар'єром а чи відгороджуюсь од людей, а чи вони од мене». Але все ж таки, «хоч

одержую 611 крб. на руки, хоч сварюсь з сильними миру (ти впізнаєш у цьому давнього Василя?), але я радий, бо я — атакуючий». Настало якесь емоційне виснаження. Віршів у цей час пише мало й ставиться до результатів своїх поетичних спроб суворо: «...вони — я це часто помічаю — якось бічні для мене. Себе я в них не виливаю. Це так. Фіксація настроїв, але це ж не поезія. Очей нема, і духу нема». Приваблювала більше технічна сторона справи — і Стус безжалісно редагує («теше і підтісує») старі свої речі, домагаючись бездоганності. Це переважно верлібри, схильність до яких Василь Стус пронесе через усе творче життя: «вільний» вірш виглядав для нього перспективним напрямком розширення виразних можливостей українського слова — чи, правильніше сказати, творчого дослідження їхнього потенціалу.

Краю! Мій добрий обрію!
У сизуватій млі,
Там, де розтав вишиваний рукав,
Лишилось серце...

Вже з армії ностальгійно згадуватиме Таужне — «хоч, признаюсь, живучи в селі, замало його любив. Хороші люди скрашали мені печалі, злі підбадьорювали мене, байдужі активізували мене. Це сільське оточення було — як для мене — незвичайним, і через це — здається, дало мені велику користь».

Повістка з військкомату не стала цілковитою несподіванкою, проте Стус до останнього розраховував на можливу альтернативу: в Гайворонському райкомі погоджувались узяти інструктором. Василь, попри свій ригоризм, був згоден і на таке («адже я вибирав би між армією і райкомом»), але не склалося. Після щирих сільських проведів, які влаштувала школа, і тижневого перебування в Сталіно з батьками та

друзями почнеться служба: курс молодого бійця на Полтавщині, в Лубнах («хоч тут повезло» — їдко зазначив Василь, якому місто спочатку здається «тихим і сірим, без пам'ятних місць», але відвідання через півроку в першому звільненні краєзнавчого музею значно покращить враження).

Стус, м'яко кажучи, сприйняв без ентузіазму ці зміни в своєму житті, які «перевернули усі мої плани, поставили сторч головою самого і закрили переді мною шлях важким шлагбаумом. Пройдуть 3 роки солдатчини, 3 роки молодості і — зараз видає — 3 найенергійніших роки людського життя — 22—25 рр.! Я досі не знав, що таке солдат. Я не знав, що його ще треба і жаліти». Так писатиме він Лазоренкові 4 листопада 1959 року, деь на десятому дні служби. Але вже через два тижні в листі до Віктора Дідківського — зовсім інший настрій: «Звичайно, я не жалкую за райкомом. Яка утіха з короткочасної вдачі, яка до того ж тримається на ілюзії (якби мені в Сталіно запропонували б роботу інструктора — хіба б я зрадив?). І потім — армія для мене — вже й не таке зло, як здавалось раніше. Хай ще армія підформує моє обезволене тіло, хай мої давні невдачі хоч тепер наколяться на стоїцизм, вироблений воєнщиною... моему слабкодухому тілові потрібен гарт, спартанський режим, котрий, без сумніву, позитивно вплине на мене — у всіх відношеннях».

Через місяць Стуса як особу з вищою освітою направлять до навчального підрозділу, де готуватимуть сержантів піхоти. До нової казарми перейдуть збірки Сковороди, Шевченка та Василя Чумака, що створювали «рідне оточення» серед армійської муштри. А вже на початку наступного року з'явиться ще одна реліквія: київська «Літературна газета» від 22 грудня, де буде надрукована добірка поезій Василя Стуса з теплим, незважаючи на певну стриманість, напуттям А. Малишка, якому

він незадовго до армії надіслав зошита з віршами. У творчості Стуса, представленого читачам як «21-річний учитель з Вінниччини» (Андрій Самійлович переплутав місце народження Василя з місцем його — вже колишньої — роботи), буде відмічена «своєрідність підходів до явищ життя і вміння узагальнювати ліричні роздуми (а не говорити про них загально). Думка і художній образ часто живуть у нього органічно, воєдино злиті, форма вірша чітка і виразна. Добре знання мови визначає загальну культуру цього молодого здібного літератора. Це говорить не для пустослівної похвалби, а для того, щоб молодий автор Василь Стус бачив свої недоліки, швидше і глибше зростав і формував своє серйозне обдарування».

Цей кредит довіри (а Малишко й листа надішле, де обіцятиме подальше сприяння публікаціям) не міг не окрилювати, особливо в умовах скупі на радощі казарми, хоча певної прикрасі завдали редакторські «покращення»: у вірші «Порив» рядок «Веди нас, молодість» було замінено на «Веди нас, партіє»...

Втім, як неодноразово свідчитиме Стус у листах та спогадах, писалося в армії важко і мало, особливо в перші місяці.

Саме в цей час набували призовного віку хлопці, народжені у воєнні роки, очікувався значний недобір. Ходили різні чутки й міркування, чого чекати — чи то скорочення Збройних сил і терміну служби за призовом, чи, навпаки, доведеться служити довше, ніж три роки. Згодом питання про скорочення вирішуватиметься на сесії Верховної Ради СРСР, буде прийнято постанову, та командири дали зрозуміти майбутнім сержантам, що їх ці новини ніяк не торкнуться. Проте торкнулися: за два місяці до очікуваного закінчення навчання всіх курсантів несподівано відправлять до іншого місця служби — на Урал.

Замість піхоти на Стуса чекала служба в будівельному батальйоні при штабі, за Нижнім Тагілом («були солдатські жарти — воєнраб», як напише він у одній з поезій цих років). Відішле зошит старих та нових віршів до журналу «Дніпро» без особливих сподівань на публікацію. В кінці вересня трапляться одразу дві катастрофи: «мені ампутували дві фаланги на пальці лівої руки і обіцяли, ніби благостиню, зробити хорошу «культю»... Що далі? Недавно одержав запрошення на весілля, бо моя дівчина виходить заміж... Палець мені був зіпсував настрої тільки при перев'язках (тобто коли я його бачив)... Інший удар був трохи сильнішим, і він вирвав мене з тихої гавані, куди я приходив частенько стомленим і покірним і люблячим, усе забуваючи і так само усе прощаючи. Тої гавані нині нема, згадок нема, але це не розпач і не крик, просто стало трохи важче там, де так хотілося б мати щось полегше». Отже й коротка солдатська відпустка на батьківщину в листопаді завдасть більше смутку, ніж утіхи. На додачу до всього лист з розгромною рецензією з «Дніпра», від Д. Білоуса, він отримає саме в день свого двадцятитрьохріччя. «Критика моїх віршів більше криклива, ніж глибока, більше там пустого галасу, явно недоброзичливого, аніж якоїсь поради. Хоч — я віддаю йому належне — лист писаний від руки, великий (стандартного розміру на обох сторінках), писаний з детальним і точним цитуванням».

У цей період Стус багато читає українських та зарубіжних авторів, у листах на «гражданку» цікавиться новинами української літературної періодики, недоступної в цих краях. Відправив вірші до видавництва «Молодь», де готувався молодіжний альманах «Ранок», — результат буде таким же невтішним, як у «Дніпрі». Серед невдач та розчарувань заохочується проводити з товаришами по службі неформаль-

ні літературні конкурси, вікторини — навіть з призами. Микола Сенчило, який пройшов з ним майже всю службу від самого карантину, згадував про імпровізовані лекції Стуса, що розповідав йому та Дмитрові Пічкурі, які робили свої перші кроки у віршуванні, про його теоретичні основи, про вільний вірш (іноземного слова «верлібр» тоді майже не вживали) та його переваги.

Але перспектива служити третій рік не приваблювала. Для бійців з вищою освітою існувала можливість пройти офіцерські курси й звільнитися в запас після двох. Довідавшись про неї, Василь Стус докладно чималих зусиль і влітку 1961 року спроможеться направлення на курси до міста Чебаркуль Челябінської області. На збори прибуде одним з останніх — довго вирішували його питання. А там «вийшло те, чого я тут, на місці, ніяк не чекав: я склав усі екзамени, зараз чекаю, коли прийде наказ, і коли на зиму Бог не увінчає свою невтомну працю довгим ведмежим сном, то буду до Нового року вдома». І дійсно, вже в листопаді Стус повертається до батьківського міста, буквально днями перейменованого у Донецьк.

А з сьомого грудня починається вчителювання у Горлівці, в школі № 23 на шахті «Кіндратьєвка-Нова». Давнього бажання полишити Донбас, осісти на «глибинній Україні» вже не було: «відчував, що це — моя безсилість, що це — утеча. А втеча — не вихід. Це ганьба». Жив у гуртожитку, в одній кімнаті з колегою та тезком зі Львівщини Василем Шиманським і двома шахтарями. Знов, незважаючи на брак педагогічного досвіду, була швидко завойована довіра та прихильність з боку учнів, а отже, й повага педколективу. Завуч наполегливо радив усім повчитися у Василя Семеновича, як проводити уроки, і сам, математик за фахом, охоче відвідував його заняття. Стусові така присутність гостей наче й не за-

важала. Вмів тримати увагу розбещених шахтарських дітей, пробуджувати в них інтерес до навчання. Звикли навіть до його принципу скрізь і поза уроками розмовляти тільки українською мовою (дивна річ для російської школи), хоч інколи й доводилося чути від старшокласників з українськими прізвищами: «Вы не умеете говорить по-русски? Говорите, пожалуйста, по-русски, а то я не понимаю».

На початку 1962 року Стус знайомиться з молодою лікаркою, яку доля занесла до Горлівки з Воронежської області (як свого часу зірвало в Росію з рідної домівки на Хмельниччині, під час «згону з Поділля», її майбутню матір). То буде три-валій роман, повний непорозумінь та примирень, спроб розібратись у своїх взаєминах, одне в одному та у власних почуттях. «Саша говорить мені — чому, пак, у нас не так, як в інших, чому нема спільного ритму, як хотілося б. Це неможливо. Образа за мої слова, що у нас мало спільного, має під собою підстави, але чи є змога усунути основу її».

Продовжує розсилати вірші — у «Вітчизну» і «Прапор», у «Літературну газету» і «Жовтень», до Дмитра Павличка. «Б'ю в двері редакцій, але поки без успіху. Кожний собака хоче носом ударити по заді. Не вельми приємно оббивати високі пороги!» Хіба що в обласній пресі час від часу з'являлися його вірші та нарешті поталанило з «товстим» альманахом «Донбасс» — у дебютантській рубриці «Зелёные всходы»...

Реалії життя та праці в Горлівці не сповнювали оптимізмом щодо майбутнього, і Стус проходив важку смугу випробування своїх переконань на міцність, гартування їх у горні сумнівів та зневіри. «Даремно ти розгублюєшся, вагаєшся щодо своїх минулих ідеалів. Це — найнеприємніше. Коли ми почнемо хитатися, як ти пишеш, то що буде з рештою? Чи були факти — в історії — такої багатомільйонної асиміляції?»

А ні ж? Чи не забагато нам хочеться для цього часу? (Я сам чую — цей другий аргумент не дуже певний.) Не губись. Знай! Поки ми тут, все буде гаразд. (Цей аргумент чи не найсильніший...) За «казан» не думай — хай там плавляться кольори, однак кожен з них впливатиме на інший. Твій лист — то фальцет в голосі. Це так. Бережись його, бережи свій голос, як віру, як серце...» Так переконував він Анатолія Лазоренка, який в цей час проходив службу в армії, а не меншою мірою — себе самого. Врешті відбудуться події, що стануть певним стимулом почати нову сторінку біографії.

Неподалік від школи та гуртожитку була шахтарська їдальня, до якої Стус із Шиманським часто ходили обідати. Зайшли і восьмого грудня, в день, коли шахтарі отримали аванс, отже, вже в обід кількість людей напідпитку почала помітно зростати. Дочекавшись своєї черги, Шиманський, що, як на гріх, ще й мав помітну галицьку вимову, звернувся по-українськи у віконце роздачі: «Мені, будь ласка, на перше борщ, на друге шніцель з картопляним пюре і каву».

«А ззаду, — згадує він, — шахтарі стояли в черзі. Один з них: — Ти что, падло, по-нашему говоріть не умеєш? Ти почему говоріш «на перше»? Ти што, не можеш по-человечески сказать: «Дайте нам на первое»?..

Та, що за роздачею стояла, каже: — Как вам не стыдно. Это ж учителя нашей школы.

А він не витримає, цей, що ззаду стояв:

— А нам наплевать, что это учителя. Это бендеровци. Ми их в сорок п'ятом году не добілі, ми сейчас их добйом.

Василь не витерпів, як стояв, розвертається, схопив цього негідника, підняв його і каже: «Замовкни, негіднику, а то зараз з тебе мокре місце буде!» Лишив я ту вже страву, теж підскачів, і зав'язалася така боротьба. Тут підскачили шах-

тарі, утихомирили того розбушованого, розіритованого негідника. Ми пішли з тими своїми стравами, сіли за стіл, пообідали. Не йшла нам та страва».

Вже вдома Стус озвучить другові два рішення. Перше — не ходити до їдальні в дні шахтарського авансу та зарплати. А друге, пізно ввечері: «Я буду писати листа Малишкові...»

Лист цей зберігся в архіві Андрія Самійловича і в 1990 році надрукований в «Літературній Україні». Варто звернути увагу на те, що датовано його вже дванадцятим грудня — отже, це не імпульсивний сплеск Стуса, розпаленого бійкою та образою. Поза сумнівом, за ці чотири дні було зважено та вивірено кожне слово. І дійсно, при всій емоційності листа (риторичній, але щирій) його зміст — цілком розсудливий й тверезий підсумки довгих спостережень та аналізу.

«...картина дуже сумна. У нас немає майбутнього. Коріння нації — тільки в селі, а «хуторянським» народом ми довго не проживем, пам'ятаючи про вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації.

На Донбасі (та й чи тільки!) читати українську мову в російській школі — одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити.

Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр — з горілкою і шароварами? Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної...

Іноді видається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. Вони співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири... Як можна зрозуміти їх спокій? Як можна зрозуміти слабосилі зітхання, кволі піклування про долю хутора Надії, слабенькі нарікання, коли мусить бути **гнів, і гнів, і гнів?!**

Ми перед роком, який відомий для України прізвищем Валуєва. Вловлюється страшна діалектика. І реакція подібна. Тоді були метелики, каганцювання «основ'ян» чи «громадян», а тепер — тільки спів і гробове мовчання. Міцкевич казав, що Україна — край співців. Чи не діждем ми того, що співці стануть Україною?

Коли хвиля русифікації — це об'єктивний процес і потрібний для майбутнього (історично справедливий), то чом нашим діячам культури і не служити прогресові? Чому б тоді не «перекваліфікуватись», щоб не пхати палиць в колеса того воза, який котиться по трупах таких дон-кіхотів, як козацькі літописці, і Капніст, і братчики, і Тарас, і «громадяни», і Драгоманов, і Франко...

В факті такої денационалізації народу багато вини традиційної, давньої, багато тут завинили минулі покоління, але це лишень пояснення і пояснення часткове... Я хочу тільки добра, чесного добра, а асиміляторство — хіба це чесна штука? Зрозумійте мене в моєму горі, бо я чую прокляття віків, чую, бездіяльний, свій гріх перед землею, перед народом, перед історією...

Я не боюсь, що мене деякі судді можуть звинуватити в націоналізмі — уже хоча б тому, що совість мене може гризти тільки за те, що ніколи, мабуть, по силі не дорівняю шовінізмові отих суддів.

Я дуже не хотів би, щоб такі ось адресати могли Вам зашкодити. Я потерпаю за це, але невідомість гнітить мене. Зрозумійте мене, будь ласка. Написав я Вам листа тільки тоді, коли вирішив, коли зрозумів — не можу не написати — до культурного діяча. Не гнівіться, що Вам адресую свій перший зойк».

Він справді сподівався — проти надії — на відповідь, хоч і розумів, що розраховувати на неї не доводиться. Навіть натякне не досить чемно рядками Павличка, хоча й спрямує їх насам-

перед на власну адресу: «Твоє мовчання може стать ганьбою...» Вже через тривалий час напише Лазоренкові (не називаючи імені свого адресата): «Він, мабуть, перелякався такого адресата, коли, звичайно, одержав». Десь теплилась надія, що мовчання його «хрещеного батька» в літературі, який у тій короткій рецензії-напутті, що служила розрадою в перші важкі місяці армійської служби, бажав йому словами його ж вірша «не одлюбити свою тривогу ранню», може бути викликане не страхом можливих наслідків (чи навіть побоюванням самого Стуса як провокатора), а пильністю його секретарів та «комітетчиків». Надія ця прозирає і в його наступному листі до Малишка (а разом з нею — усвідомлення безглуздості і небезпечності тієї сповіді... і водночас неприхований біль розчарування): «Шановний Андріє Самійловичу! Зо два місяці тому я надіслав вам лист, в якому, виливши весь свій біль з приводу багатьох жорстоких «чому», я прохав Вас зарадити чим-небудь. Ваше мовчання стало мені за сувору відповідь. Пробачте. Я і сам дуже часто ляяв себе за той лист, на котрий я, мабуть, не мав жодного права. І не тільки тому, що сам — не з категорії жалобників і не дуже люблю виливати свій біль перед будь-ким. Одне слово — я, певне, зробив помилку, пишучи того листа... Хай же моїм частковим виправданням буде почуття своєї перед Вами провини». Цього короткого листа датовано 16 лютого 1963 року — рівно через місяць після того, як Стус несподівано посеред навчального року звільнився зі школи.

Невідомо, чи вплинув інцидент у ідальні безпосередньо на причину цього звільнення і як саме. Та поза сумнівом, викликані ним роздуми про майбутнє України і свій моральний обов'язок перед нею значною мірою стимулювали цей рішучий крок. Василь, власне, й не пов'язував своє майбутнє з кар'єрою шкільного вчителя. Виникали думки про аспіран-

туру, які він сприймав досить скептично: «...бо це — часто думається — не наука, а блуд словесний». Але зараз він повертався в Донецьк так само поспішно, як три з половиною роки тому залишав його. Коло замкнулося.

Роботи не було, і Стус активно її шукав, водночас продовжуючи відвідувати засідання «Обрію» — «міленько, ходимо вбрід по болоті, дригаєм ногами і обхлюпуєм багнукою один одного...» Насправді в клубі розгорталися досить гострі дискусії, на яких він ще раніше, зрідка наїжджаючи сюди з Горлівки (водночас відвідуючи й тамтешнє літературне об'єднання при газеті «Кочегарка»), завжди був помітною фігурою — особливо коли мова заходила про національне питання.

Згодом, уже в березні, з'явилася вакансія літературного редактора газети «Социалистический Донбасс» (відкривався її україномовний варіант, отже, виникла потреба в співробітниках, які б володіли українською). Для вступу на посаду треба було відновити перерваний стаж, і Стус перед тим днів десять працює на шахті «Жовтнева» підземним плитовим.

Ці роки свого життя Стус називатиме «епохою Пастернака», періодом «необачно великої любові до нього» (побачивши в співпрацівника по редакції Володимира Буца пастернаківську збірку 1945 року «На ранніх поездах», яка після кампанії цькування поета стала бібліографічним раритетом, випрошуватиме її з такою наполегливістю та блиском у очах, що той просто не зможе йому відмовити). В ранніх поезіях Стуса — ще значною мірою нерівних та учнівських, але саме найкращі взірці з них складуть пізніше основу збірок «Круговерть» та «Зимові дерева» — дійсно відчувається міцний пастернаківський вплив. Йдеться в жодному разі не про наслідування, а про учнівство, що виражалося перш за все в прагненні внутрішнього напруження художнього слова, його

максимального змістовного наповнення й узагальнення деталей (попри всю їхню конкретність, не зведення до абстрактних символів). Звичайно, крім російських та зарубіжних поетів (тривала та вірна любов до Рільке по-справжньому розквітне вже трохи пізніше) певними орієнтирами для Стуса були й українські сучасники: під час навчання в університеті це насамперед Максим Рильський, в армії відкрив для себе Миколу Бажана, і протягом довгого часу буде драматично мирити в собі любов і глибоку повагу до нього як поета з категоричним неприйняттям його діяльності як сталінського «генерала від літератури»... Вироблена ще в інституті й чітко сформульована в листі Малишкові глибока відраза до будь-яких форм «малоросійщини» й «хуторянства», до спроб принизливого обмеження української літератури раз і назавжди окресленим колом тематики й художніх форм, аби тримати дистанцію відносно «старшого брата», постійно створювала додатковий стимул відштовхнутися від усталеної традиції — не в запереченні її, несумісному зі справжньою поезією, а в прагненні піднятися над нею, глибоко засвоєною, органічно перерости її рамки. В річищі поезії «шістдесятників», що вже розквітла плеядою гучних імен, шукатиме власних шляхів, долаючи спокусу йти в бік найменшого опору та експлуатувати чужі знахідки, які не встигли втратити ефект новизни.

Робота в редакції зблизила Стуса з Андрієм Васильовичем Ключча, який завідував відділом культури в газеті «Радянська Донеччина». Письменник і критик, колишній член літературного об'єднання «Молодняк», не обійдений свого часу хвилею репресій, Ключча викликав у Стуса щирю повагу й авторитет, приваблював як живе свідчення «епохи Скрипника та Хвильового», що незмінно його цікавила, будучи, як для більшості «шістдесятників», втіленням та прапором втраченої «справж-

ньої України», непевну й поволі згасаючу надію на відродження якої давала хрущовська «відлига». Втім, особливої відвертості у спілкуванні чекати не доводилося: Андрій Васильович весь час відчував нагляд і тиск, займана ним посада неминуче вимагала обережності та постійних маневрів у взаєминах з владою.

У травні Стус разом з Володимиром Міщенком та новим знайомим по «Обрію» Василем Захарченком (майбутнім кумом) брав участь у місячному літературному семінарі, що проходив у Одеському будинку творчості. На семінар з'їхалися більше двадцяти молодих поетів та прозаїків з усієї України. В стінах колишньої дачі Ковалевського з перших днів склалася розкута й невимушена атмосфера. Секцію поезії вів Віктор Іванисенко, на той час уже відомий літературознавець та критик, співробітник Інституту літератури Академії наук УРСР. Спілкування з ним остаточно вплине на рішення Василя подати документи до аспірантури Інституту літератури — саме на відділ теорії літератури, яким керував Іванисенко.

Серед учасників виявилось вільне місце, і керівники семінару прийняли сміливе й ризикове рішення — позапланово запросити на нього Миколу Вінграновського, одну з найяскравіших постатей українського «шістдесятництва», що вже встиг потрапити в немилість влади за свою громадську й митецьку позицію, відверто виражену в поезії та публічних виступах, у тому числі на нещодавній ідеологічній нараді в Києві, за «неформатність» його віршів (як знайомо звучало для Стуса це звинувачення на адресу Вінграновського, яким зарясніла преса в рамках розпочатої боротьби з «формалізмом у мистецтві!»), і через те стати символом і взірцем для всіх небайдужих, не схильних для конформізму. Стус одразу зіштовся з ним і ще більше закохався у його вірші, почувши в неперевреному авторському виконанні, водночас і про-

фесійно акторському. «От маємо найкраще, що є зараз в Україні», — наводить Василь Захарченко його слова після одного з таких читань. Сказані замислено, з цілком зрозумілим сумом у голосі: цьому найкращому по-варварськи ріжуть крила — і лише за те, що воно найкраще, що його рівень не вміщується під штучно визначену «згори» стелю...

Більшість учасників семінару продовжувала плекати ілюзії «відлиги» — відчуття заморозків, що почалися в українському суспільному житті, сприймалося легковажно. Вже в перші дні пішли занадто оптимістичні кулуарні розмови про перспективи відродження української мови, літератури і навіть державності. Стус висловився на те з болісним скепсисом, знайомим нам за листом до Малишка, але, як згадують, у ще гострішій формі. Загальне обурення, яке викликали ті слова (його ледве буквально не побили), Василеві сподобалось: воно свідчило, що небайдужі та сильні духом люди в Україні ще не вивелися, і саме з такими йому пощастило провести цей місяць. Але навряд чи ці сумніви були лише провокацією. І в той же час, почувши вагання на тему «а чи варто взагалі боротися без надії на перемогу?» від Захарченка, видав йому суворого прочухана. Для самого Стуса це питання давно вже не стояло: варто, не зважаючи ні на що. І скепсис щодо наслідків такої боротьби тільки посилював відчайдушну рішучість.

На кілька днів до семінару завітав Богдан Горинь, який у рамках його програми читав лекцію про психологію творчості, а неформально, в надійному колі на вечірньому морському березі, розповідав про «справу юристів», закритий суд над лідерами «Української робітничо-селянської спілки», попередниці майбутнього дисидентського руху, яка ставила за мету ненасильницьку боротьбу за громадські, економічні, національні та культурні права в Україні — Левком Лук'яненком

(смертний вирок якому було замінено на п'ятнадцять років ув'язнення), Іваном Кандибою, Степаном Віруном. А ще читав заборонені вірші Василя Симоненка з гнівним і відкритим, за правом поета, засудженням суспільної системи, що обкрадає та калічить людські душі:

Їх би за ґрати, їх би до суду,
Їх би до карцеру за розбій!
Доказів мало? Доказом будуть
Лантухи вкрадених вір і надій.

Питання про те, як саме мають поєднуватися в одній особі поет та громадянин, що свого часу було предметом поетичної полеміки між Іваном Франком та Миколою Вороним, у ці роки рвучко втрачало сенс. Система створювала такі умови, коли сама поезія ставала громадською позицією, вимушуючи митця або на більш-менш відверте протистояння системі, або на підкорення їй, яке призводило до неминучої деградації таланту, втрати себе як поета — те, що Стус досліджуватиме у «Феномені доби», а Ліна Костенко сформулювала з убивчим лаконізмом: «Ну, словом, так. Поет, не будь поетом. Тобі за ето ордена дадуть». Система видавлювала до сфери, яку сама ж класифікувала як «політичну діяльність», навіть таких далеких від політики людей, як Василь Стус.

Сто років мучених надій,
І сподівань, і вір, і крові
синів, що за любов тавровані,
сто серць, як сто палахкотінь.
Та виростають з личаків,
із шаровар, з курної хати
раби зростають до синів
своєї України-матері.

Цей вірш, написаний одразу після семінару, спочатку мав назву «1875 рік», проте пізніше автор її зніме, остаточно перетворюючи «сто років, як сконала Січ» на узагальнений символ повноти часу й підкреслюючи його очевидну злободенність — особливо коли через кілька років згадка «сибирів та соловків» набуде нового й трагічно близького звучання (вже в роки горбачовської «перебудови» дехто буде наводити ці рядки як зразок Стусової «пропаганди, спрямованої не тільки проти недоліків нашого ладу, а проти нього взагалі», доказ справедливості його засудження).

Влітку Стус, не перериваючи роботи в редакції, готується до вступних іспитів до аспірантури. Шура, яка слідом за ним полишила Горлівку і працювала у лікарні поблизу Донецького металургійного заводу, не була перешкодою цьому рішенню: батькам дівчина прийшлася не дуже до вподоби («якась розбитна»), і Василь вирішив, що приведе дружину вже до власної оселі — отже, чому б і не в Київ? У жовтні Стус успішно складає іспити, і з листопада 1963 року починається київський період його життя.

Минуло вже два роки після смерті академіка О. І. Білецького, проте створена ним атмосфера в Інституті літератури ім. Шевченка ще давала себе знати. Василь Семенович швидко вписався в нове для себе середовище, зійшовся зі співробітниками відділу теорії літератури Іваном Світличним, Юрієм Бадзьом, Михайлиною Коцюбинською. Давно вже полишив Інститут літератури, несподівано відмовившись від захисту дисертації, Стусів земляк Іван Дзюба, з яким йому не довелося перетнутися й під час навчання в Сталінському педінституті: Дзюба закінчив російське відділення філфаку в той рік, коли Василь школу. Проте зустрінуться в Києві на одному з вечорів Клубу творчої молоді як давні знайомі:

Стусові, звичайно, добре було відоме ім'я опального критика, звільненого після виступів разом з Драчем та Вінграновським у Львові на літературних вечорах з посади редактора журналу «Вітчизна» — але виявиться, що і Дзюба багато чув про Василя від Тимофія Трифоновича Духовного та Андрія Васильовича Ключчя. Останній характеризував його як «хлопця, що пише верлібрами і занадто про Україну», але «ще себе покаже, через кілька років будемо входити до його кабінету отак-о...» Ключчя не усвідомлював, що Стусове прагнення постійного зросту, небажання зупинитися на досягнутому й постійна готовність перекреслити його, почати з чистого аркуша (звідси й образ «палімпсеста», рукопису, написаного поверх стертого тексту, який згодом не тільки дасть назву збірці його пізніх віршів, а стане ключовим символом світосприйняття) вживалося в ньому з відразу до кар'єризму, відмовою йти на компроміси з совістю. Урвисті вигини життєвого шляху самого Андрія Васильовича минали трохи інакше, що, втім, не врятувало від фатальної розв'язки: життя його, як і вже згаданого Івана Принцевського, теж обірветься в переломному для українських дисидентів 1972 році. Йому навіть доведеться виступити свідком на судовому процесі Стуса, а невдовзі раптово помре вдома з телефонною трубкою в руках — і вже ніколи не з'ясувати, з ким була розмова й що стало справжньою причиною смерті.

Кінець 1963 року ознаменувався для Василя Семеновича також великою статтею Станіслава Тельнюка в «Літературній Україні» від 20 грудня, де Стусові вірші розглядалися разом з творами Наталки Кащук, Дмитра Онковича, Миколи Холодного за матеріалами обговорення на літературному вечорі молодих у Спільноті письменників. На ньому, як писав Стус до Володимира Буца, «всі «критики» обертались навколо Холод-

ного і його віршів», у яких «на 95% чортовиння («Я несу людям відро голубого мозку»), а на 5% — поезії. І хорошої. Але він вже визначив себе — хахлацькою пихою і т. і.», отже, «можна гадати, що нас трьох — не обговорювали», все потонуло в демагогічних деклараціях «5—6 студентів КДУ», які «плели ланцюжок: Холодний — геній — народ — партія — комунізм». Але Тельнюк, який і під час самого вечора «дуже дотепно, аж до нетактовності» опонував Холодному, вирішив відновити справедливість. Його огляд, названий тичинівським рядком «Роди нам, земле, юних серцем», переглядався перед публікацією Павлом Григоровичем, якого, за свідченням Тельнюка, найбільше зацікавив саме Стус. Більш того, це за порадою Тичини в статті було процитовано наведені вище рядки про рабів, що «зростають до синів своєї України-матері», а можливо, йому навіть належить сентенція, що йде одразу за ними, досить прозора в своїй небезпечній двозначності: «Здавалося б, вірш про минуле, про Шевченка. Але поет... перекидає місток з минулого в сучасність нашої планети».

Київ справив на Стуса скоріше негативне враження. «Мені так набридла столиця, як гірка редька. Такі тут міщани, такі залякані, що не знаю, як тільки з ними будуватимуть світле майбутнє. Кияни — як завойовники. На кожному кроці можна почути: «А вы бы не могли более понятно разговаривать?», «Вы, наверное, националист? Я знаю одно место на площади Сталина, где по-украински говорят...» Краще вже або в Донецьк — там краще, або на село», — писав він Володимирі Буцеві вже через кілька місяців. На Донеччині дійсно нечасто доводилося стикатись з активно ворожим ставленням до української мови (звичайним було зверхньо-зневажливе сприйняття її як маркера «селюків»; у вустах інтелігенції дивувала, але не більше), тому й справила таке гнітюче вра-

ження та сутичка з підпилими горлівськими шахтарями. У столиці УРСР все було інакше. «Тому, що вона (українська мова) трохи є, і вони її хочуть вижити, вони її ненавидять, вони воюють з нею, — пояснював це явище Іван Дзюба. — У Донеччині її майже не було в інтелігентних сферах. В побуті народу, на околицях Сталіно-Донецька, в шахтарських селищах вона жила... в такому становищі, що не претендувала на якесь місце в суспільному житті. Вона в побуті собі сиділа і все. І тому до неї не було ненависті там».

У черговий раз — і вже востаннє — було зруйновано приховану до часу у підсвідомості наївну ілюзію можливості віднайти «справжню Україну» простим географічним переміщенням. Шліфується розуміння глибокої життєвої істини, яку Стус згодом сформулює у вже згаданій роботі «Феномен доби»: «Митця будь-якого іншого народу виносила на собі історична реальність. Специфіка українського митця в тому, що в кращому разі він змушений цю реальність нести на своїх плечах, а в гіршому, і значно частіше, — існувати всупереч реальності, в абсолютно забороненому для себе світі. Навіть на кращий випадок — нести реальність на своїх плечах — такий тягар людині явно не під силу... Замість материка наш поет має під ногами прірву. Отож, половина його зусиль іде на те, щоб нагодувати прірву, щоб створити материк під ногами».

Друга хвиля «шістдесятництва», яка зростала та ширилася на очах з неформального спілкування, з щирих дружніх зв'язків, власне, й була в своїх витоках стихійним створенням такого ґрунту — і налагодженням «горизонтальних зв'язків» на противагу встановленій командно-адміністративною системою вертикалі, і усвідомленням історико-культурної парадигми, визначенням власного місця в ній, напрямку особистого та суспільного вектора в майбутнє. Вона поєднувала

переважно творчу інтелігенцію, яка попервах прагнула не боротьби за суспільні зміни, а всього лиш повноцінного духовного існування в малосприйнятливих для нього умовах, додання внутрішньої заляканості та скутості. Подібними екзистенційними настроями Стусу буде нав'язано образ зимових дерев у величному мертвому стоянні серед мертвого холоду:

Спочили до дна у роздумах,
наповнені, наче амфори,
піщаним повітрям морозним
української Африки.
З них кожна за розпач вища,
як герметична ніч,
цурупалком нервів свище
крізь праліси протиріч.

Але й таке, на перший погляд, пасивне стояння сприймалося системою як виклик, що розхитував її засади. Система сама провокувала на протистояння тих, у кого раніше й не виникало подібних думок, втягувала до боротьби з собою принципових та небайдужих. І в цьому була її історична приреченість.

Цією особливістю доби значною мірою була зумовлена органічна єдність у творчості Стуса, як і інших українських поетів-шістдесятників, громадських та інтимних мотивів — двох нероздільних аспектів висвітлення глибин людської душі й філософії буття. Замість характерного для минулого століття вибачення ліричного героя народовольця Павла Грабовського за те, що «людина есмь... жага любові в серці» актуальним стає симоненківське «ти знаєш, що ти — людина?», «ми — не мільйони стандартних «я», а безліч всесвітів різних». Просте намагання залишитися людиною, а не «гвинтиком», жити за голосом сумління, все частіше ставало формою боротьби, рухом проти течії, а залучення до боротьби активної (перш за все до націо-

нально-просвітницької та правозахисної діяльності) — єдиним морально можливим вибором чесної людини, відповідальної перед собою та ближнім. Тому спроби протиставити Стуса-поета та громадського діяча, штучно підкреслити один аспект, принизивши інший, заздалегідь приречені на невдачу, роз'єднуючи неподільне — Стуса-людину.

Інтимна лірика Стуса цих років, часом розкута до еротичної відвертості й водночас витончено цнотлива (бо пристрасть не розпорошує почуття по лабіринтам несвідомого, а стає об'єктом інтегруючої поетичної рефлексії — «щоб затиснена в себе як в кулачок, ти ставала цільною й неушкодженою, реставрована для мого охриплого горлового шепоту щастя») значною мірою живилася переломленим крізь поетичну призму плином складних і неоднозначних взаємин з коханою. Олександра щирим серцем прагнула притертися до незрозумілого Василевого ригоризму, через який інколи траплялися конфлікти й образи, писала до Києва телеграми й листи українською мовою, що збивалася на «суржик», сама намагалася віршувати верлібром по-російськи. Але відвідати його так і не спромоглася, відхиливши навіть запрошення переїхати: все гостріше відчувалася потреба стабільності та впевненості в завтрашньому дні, яких Стус не здатен був забезпечити, і замість «власної оселі» міг поки запропонувати хіба що окрему кімнату в гуртожитку.

Твій голий голос, мов болючий заштрик,
Устромлено в оцей грудневий свист.
Ще пожди! Іще — нестерпно ждати!
Іще одна, мов переплеск, весна,
ще за одним веслом — і вгрузне в берег
наш чорний пліт. І там уже — до дідька —
і там уже — хоч лай, а хоч — кори.

Побачаться вже в кінці 1964 року в Донецьку, коли Шура повідомить, що розписана з іншим і чекає від нього дитину. Як свідчить Володимир Буц, Василь гаряче кликав її з собою, і чоловік її був готовий до цієї розв'язки, обіцявши в такому разі не чинити перешкод, і їй самій дуже важко далось те останнє «ні»... Понад тридцять листів від нього, що зберігала, спалить, знищуючи мости з минулим, з яким було так боляче прощатися.

На той час Стус уже був знайомий зі своєю майбутньою дружиною Валентиною Попелюх. Зустрілися випадково в метро (буквально зіштовхнулися на ескалаторі), виявилось, що їм по дорозі, незнайомка живе в Святошині неподалік від аспірантського гуртожитку. Василь Семенович чомусь вирішить піти за нею, завести розмову — навіть, всупереч своєму правилу, по-російськи, знаючи схильність киян шарахатися від української мови. Згодом бачитимуться часто, особливо після розлуки з Олександром, але за звичайною «культурною програмою» — кіно, спортивні майданчики. На літературні вечори не запрошував, з його друзів знала лише сусіда по кімнаті аспіранта-біолога Володю Осетрова та інших мешканців гуртожитку. Оберігав її від зайвої небезпеки, від хмар, що все помітніше згущалися над його чолом...

У жовтні 1964 року було усунено з посади Першого секретаря ЦК КПРС Микиту Хрущова. Закінчувалась епоха, відзначена як риторичним засудженням минулих сталінських десятиліть (почасти підкріпленим окремими ознаками демократизації суспільного життя), так і новими утисками громадських свобод, хвилями деукраїнізації, жорстокою розправою над інакодумцями, багато з яких, принаймні на той час, могли б повторити слова передсмертної записки Хвильового: вся їхня «провина» в тому, що вони були най-

щирішими комуністами, намагалися реально рухатися дорогою, начебто проголошеною з найвищої партійної трибуни... Відсторонення голови держави, на адресу якого одразу почалися звинувачення у волюнтаризмі й хибних кроках, без сумніву, несло за собою радикальні зміни — але в якому напрямку? Чутки доносили відомості про активну участь у цьому «напівпутчі» Першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, фігури, мабуть, ще більш неоднозначної, ніж Хрущов: багато разів відстоював інтереси республіки перед центром, але водночас був безпосереднім виконавцем, а часто й ініціатором всіх національно-нищівних заходів цих років. Новий 1965 рік країна зустрічала з напруженням і тривогою.

Того року світ відмічав 700-річчя з дня народження Данте, й Інститут літератури, звичайно, не міг залишитися осторонь цієї дати. Хтось помітив надзвичайну схожість загостреного профілю Стуса з класичним портретом славетного італійського поета — той же чіткий ніс, трохи запалий рот, випнуте підборіддя. Принесли декоративний лавровий вінок, щоб підкреслити схожість. Василь іронічно сприймав такі розмови, як і спроби називати його поетом. Уточнював наполегливо: «Я людина, що пише вірші. Поетом себе не вважаю». На прохання почитати свої вірші реагував завжди трохи зніяковіло. Під час неформальних літературних вечорів волів краще обговорювати твори інших, хоч і з цим зазвичай не виявляв ініціативи — більше слухав мовчки, занурений у свій світ, до якого пускав не кожного, та не кожен і розумів. А вже коли спитають його думки, тоді вражав навіть колег-літературознавців глибиною критичного аналізу й проникнення в художній світ автора. Між тим, власних віршів — таких, за які надзвичайно вимогливий до себе автор міг не червоніти — було вже накопичено на збірку, і він дійсно почне її готувати. Вірші та критичні праці Сту-

са все частіше з'являлись на сторінках журналу «Дніпро». Але всі плани та перспективи буде набіло перекреслено стрімкими подіями першого брежнєвського року.

Помітним викликом партократійній системі став Шевченківський вечір, який мав бути проведений 27 березня в Палаці культури заводу верстатів-автоматів. Уже минули всі неясності й оптимістичні сподівання щодо нового уряду — на зміну «відлизі» відверто насувалися вже не заморозки, а стабільні холоди. Проте, мабуть, ніхто з сотень людей, що зібралися на вечір, не могли чекати такої наруги над пам'яттю поета, чий 150-річний ювілей гучно святкувався торік: на східцях Палацу перед запертими дверима — парторг заводу з керівником літстудії: «Расходитесь, вечера не будет. Слишком много собралось тех, кто на украинском языке разговаривает, националистов», — киваючи на гурт людей навколо Івана Дзюби, поміж яких стояв і Стус. Серед загального обурення народилася пропозиція провести імпровізований вечір просто у навколишньому парку, ще по-зимовому холодному й вітряному. Зібралися півколом, проспівали кілька пісень на слова Шевченка, настала черга віршів — Тарасових і своїх — та виступів. Заводський профорг Глазирін, не здатний взяти ситуацію під контроль, розгублено кричав: «Что они там говорят? Переведите мне по-человечески, я этого бандеровского языка не понимаю». Згодом з'явилися міліцейські машини. Аби не піддавати людей небезпеці, вирішили розійтися. Та понад сто чоловік так і залишилися разом, великою юрбою рушили в напрямку Шулявки і біля парку імені Пушкіна завершили Шевченківський вечір. Микола Плахотнюк згадує, як Стус, йдучи разом з ним звідти до трамвайної зупинки, рішуче казав: «Нам потрібно подумати, як краще відзначити 125-річчя з дня виходу “Кобзаря”. Ми

не маємо права сидіти склавши руки, втиратись мовчки від плювоків та ляпасів всілякої партійної наволочі!»

Влада, звичайно, не могла після такого інциденту не вжити запобіжних заходів. З'явилася офіційна заборона проводити літературні вечори (ознаку минулої «відлиги», яскраву візитку шістдесятих років) без дозволу Спілки письменників і партійних організацій підприємств, при яких вони влаштувувались. Певна річ, усі учасники Шевченківського вечора опинилися в «чорному списку». Але цього було мало. Система небезпечно хиталася від внутрішньої свободи та розкритості, випестуваних в людських душах за минуле десятиліття, від зросту національної свідомості та почуття особистої гідності. Підіймалася і ширилася хвиля дисидентського руху; в Західній Україні з 1964 року нелегально діяв створений Дмитром Квечьком і Зеновієм Красівським Український Національний фронт, з яким київська творча інтелігенція не мала сталих зносин — інші ідеали, інше історичне тло, — але це й сприяло завданню превентивних ударів, знищенню українського руху ще в зав'язку. Показові арешти (без широкого розголосу, показові виключно для самих «інакодумців») потрібні були насамперед для того, щоб повернути людям страх.

І вони прокотилися вже в кінці серпня — коли народ розпорошився у відпустках. Один з найбільших Стусових друзів Іван Світличний, чия квартира незмінно правила за своєрідний клуб творчої інтелігенції (більш широким колом збиралася також у подружжя художників Алли Горської та Віктора Зарецького), поїхав на Прикарпаття, де начебто розпродавалися рідкісні книжки, — там його й було заарештовано. За ґратами опинилися Михайло й Богдан Горині, Іван Гель, Ярослав Гаврич, Панас Заливаха, Олександр Мартиненко, Михайло Косів, Євгенія Кузнецова, Ганна Садовська — більше двох

десятків чоловік у Києві, Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі, Феодосії, Одесі. Науковці, інженери, робітники, гуманітарії, економісти. Всім було інкриміновано націоналістичну й антирадянську діяльність. Про масштаби арештів одразу стало відомо дисидентським колам, але за їх межами панувало мовчання — жодної інформації, навіть чутки не поширюються. Водночас наказом з Москви було скасовано прийняте з особистої ініціативи Шелеста рішення про відновлення з цього вересня викладання української мови в усіх вищих навчальних закладах республіки.

А 4 вересня мав відбутися прем'єрний показ фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» — картини з драматичною долею, що понад рік пролежала на «поличці» й тільки завдяки відзнакам на міжнародних кінофестивалях у Римі й Мардель-Плато дійшла до вітчизняного глядача. Величезний зал кінотеатру «Україна» й виступи перед показом було вирішено використати як нагоду донести широким масам правду про розпочату хвилю репресій. Іван Дзюба був тісно знайомий з творчим колективом. Вирішили, що він попроситься до виступу й після слів подяки розповість про арешти, а В'ячеслав Чорновіл підтримає та доповнить його з зали. Навіть на думку не спало намагатися влаштувати щось на зразок демонстрації протесту — метою було лише донести до людей інформацію.

Спогади учасників того вечора, місцями розходячись у деталях, відтворюють об'ємну картину подій. Стус прийшов разом з нечисленним гуртом своїх літінститутівських товаришів — Юрій Бадзьо, що на той час уже не працював в інституті, племінниця автора екранізованої повісті Михайлина Коцюбинська, сусіди по гуртожитку, яким він дістав запрошення на прем'єру. Виступи перед переглядом йшли своєю чергою, і нарешті з'явився Дзюба з букетом квітів, які пода-

рував художниці Байковій, чий внесок у фільм якимось незаслужено обійшли попередні промовці. Коли зненацька, без переходу почав говорити про арешти, «які символізують повернення до найгірших часів» і називати прізвиська, загули сирени, й перерваного на півслові Дзюбу почали зіштовхувати зі сцени. І Стуса, який не збирався говорити ніяких промов, від обурення зірвало з місця. «Потрібно протестувати всім! Сьогодні беруть українців, завтра візьмуться за євреїв, післязавтра — за росіян!» — кричав він.

Навіть Михайлина Коцюбинська, що сиділа поруч з Василем, не пригадує достеменно, ким саме була кинута фраза «Хто проти тиранії — встаньте!», Стусом чи В'ячеславом Чорноволом. Можливо, Василь її просто підхопив — але в пам'яті багатьох вона залишилась пов'язаною саме з ним. По-різному оцінюють очевидці й кількість людей, що відгукнулися на цей заклик, — від трьох десятків чоловік до майже всього залу. Так чи інакше, ефект від такого стихійного, ніким не запланованого публічного протесту виявився вражаючим. Люди стояли, а Стус продовжував говорити, перекикуючи ревіння сирени. Адміністрація вирішила, що найліпшим рішенням буде розпочати фільм, і слова «Я хочу розповісти про Леніна» потонули в темряві. (Через три дні він скористається необхідністю написати пояснювальну записку, щоб закінчити цю імпровізовану промову: «Я хотів сказати, що використання священного ім'я Леніна для прикриття своїх, не завжди ленінських заходів — це використання змушує нас боротись за справжнього Леніна. Не такого, яким його часом бачив Сталін чи Хрущов, а такого, який він є: як ідеал всього найпрогресивнішого, що виробило людство, комуністичний суспільний прогрес протягом століття». І це, як і постійне посилення на Леніна в роботах Івана Дзюби, не було лише тактичним ходом,

намаганням говорити з владою її власною мовою й разити її ж зброєю. Уявлення про «справжнього Леніна», про виправлення курсу комуністичного будівництва за ленінськими ідеалами, значною мірою ще панували в свідомості — і влада сама докладе зусиль, щоб позбавити й цих ілюзій.)

Фільм розпочався, але і його перші кадри вже сприймалися як продовження перерваного виступу: важкий стовбур поваленого дерева хилиться просто на глядача й застигає, підім'явши під себе старшого брата героя. І поховальні співи трембіт залунали відгомонам слів Івана Дзюби: «Сьогодні у нас велике свято культури, але, водночас, і день великої жалоби...» Чи не звідси бере свій виток образ, до якого пізніше вдаватиметься в розмовах зі Стусом професор Генріх Дворко, прогножуючи близький крах радянської системи й уникаючи називати речі своїми іменами через можливе прослухування: «Гниле дерево величезне, яке нам заважає, скоро повинно повалитись. Може задавити, та можна відійти два кроки вбік»? Любителям містичних збігів є над чим поміркувати: система розчавить Стуса в агонії свого падіння теж четвертого вересня — день у день через двадцять років після цієї прем'єри...

Хтось підскочив, запропонував тікати через службовий вихід. Провокацію зігнорували. А біля виходу вже чекали міліцейські машини. Потім зникнуть так само раптово, як і з'явилися: Шелест не дав «добро» на затримання.

Менше за всіх постраждав Параджанов. Коли наступного дня Дзюба з Чорноволом прийшли до нього вибачитися за влаштоване, зустрів їх підбадьорливою посмішкою: «Про таку рекламу фільму можна тільки мріяти!» Сам же Дзюба в черговий раз втратив роботу, а в Літературному інституті почалися чистки усіх, хто відмітився вставанням... Сьогодні інколи занадто демонізують постать директора інституту

Миколи Шамоти. Проте ті, хто безпосередньо постраждали від нього, характеризують його як більш складну фігуру, що викликає в них скоріше жаль та своєрідне співчуття: «людина далеко не дурна, навіть з певним естетичним смаком, на горло якому, не вагаючись, наступав в ім'я ідеологічних догм, витравивши з себе всі можливі іскорки «непартійного» підходу до літератури» (М. Коцюбинська), «почувається самотнім у своєму оточенні і радий поговорити на серйозніші теми» (І. Світличний). Саме він очолював був новостворений відділ теорії літератури перед тим, як піти на підвищення. Жертва тоталітарної ідеології і її породження, прибічник вульгарного соціологізму не лише в науці, а й у світогляді, старанний функціонер та виконавець, він якнайкраще пасував для своєї посади за умов адміністративно-командної системи й слухняно виконував те, чого система вимагала.

Михайлину Коцюбинську схилитимуть навіть не засудити акт свого вставання, а лише підтвердити, що це було зроблено машинально: «Ну, встала відрухово, не подумала, не зважила... А я все пнула ся щось там пояснити — це була розмова сліпого з глухим». Юрій Бадзьо ще рахувався в інституті на партійному обліку, тож і його на партбюро чекала сувора догана із занесенням в облікову картку. Що ж до Стуса, то долю надто балакучого аспіранта вирішили одразу (не виключено, що на рівні, вищому за інститутський), і вже згадана пояснювальна записка, яку він перетворив на маніфест своєї непохитної громадянської позиції: «Я вважаю, що в таких умовах мовчанка є злочином», — була лише формальністю. Двадцятим вересня датовано наказ про його відрахування «за систематичні порушення норм поведінки аспірантів та працівників наукового закладу». Проти цього рішення, не страхаючись Шамотиною гніву, виступив лише Віктор Іва-

нисенко. На примірнику наказу, який дали для підпису про ознайомлення, Стус залишив резолюцію: «Хай це буде на вашій громадській і партійній совісті».

Нові рядки життєвого палімпсесту лягли на вибілений від тексту пергамен. Відрахування з аспірантури автоматично спричинило виселення з гуртожитку. Ночувати довелося по друзях — на щастя, їх було немало, а дружба була справжньою, що пізнається й міцнішає в біді. Валентина, з якою вже йшлося до шлюбу, саме у вересні поїхала відпочивати і про те, що трапилося, дізналася вже по приїзду, навіть пізніше за свого батька (Стус сам усе розповів Василеві Карповичу: «отакого матимете зятя»). Негоди довели справжність почуттів. Михайлина Коцюбинська при першій же зустрічі з Валею зрозуміє, що це надійна і вірна людина.

Гостро до безнадійності стояло питання працевлаштування. «Вовчий квиток» закривав можливість знайти роботу за фахом, а на некваліфіковану не брали з вищою освітою. Стус опинився не тільки без засобів до існування, а й під загрозою кримінальної статті за «дармоїдство».

Допоміг Микола Самійленко — надзвичайно цікава людина драматичної долі. Поет, філолог з Дніпропетровщини, під час гітлерівської окупації з хвилию патріотично налаштованої молоді зі Східної України подався до загонів УПА, співпрацював у повстанській пресі. Після десяти років сталінських таборів — Каспійських, Красноярських, Карагандинських — мав відбувати довічне заслання, але, здобувши в Алма-Аті інженерно-будівельну освіту, без дозволу повернувся в Україну. Спробігся виявити себе таким гарним фахівцем, що Головкивбуд боронив його від виселення з столиці. Стуса раніше не знав, але довідавшись про його проблеми після подій в «Україні», що дістали гучний резонанс, вирішив посприяти, хоча

сам був на сумнівному напівлегальному становищі. Влаштував без документів на тимчасовий «підробіток» до Метробуду.

Робота не надто важка фізично для Стусової статури, але шкідлива. Яма, гора вапна, яке треба було гасити, подаючи з шланга воду й розмішуючи лопатою. Василеві те було до вподоби: на самоті, без бригадного гармидеру, механічна праця, що не потребує особливої уваги — ніщо не відволікає від роботи розуму. З листопада, з початком опалювального сезону Самійленко домовився про переведення його кочегаром в науково-дослідному інституті садівництва в Феофанії. На людях з ним не спілкувався — перебував під наглядом, тож привертати увагу «органів» до Василя було не варто. Проте не раз давав нічний притулок у себе вдома. Розмовляли переважно про поезію, багато сперечалися про творчість Павла Тичини й руйнівний вплив тоталітарної системи на його таланти і особистість — Стус уже виношував задум майбутнього «Феномена доби». Але тематика віршів Самійленка, які той читав під час таких нічних розмов, неминуче звертала на спогади про УПА — майже зовсім не відому Стусові сторінку історії — й особливо про табори та заслання. Після серпневих арештів ця тема сприймалася Василем Семеновичем по-особливому гостро. З одного боку, пригнічувало ірраціональне відчуття провини перед Іваном Світличним та іншими за те, що залишився на волі («Чи не знаєш, у Вас не можна стажуватися на посаді молодшого зека? — напише жартома до табору Панасові Заливасі. — Якого біса місцева сволота не запроторила мене туди до Вас»). З другого, зростало сприйняття радянської країни як великої «зони», що все помітніше прозиратиме в його віршах — від відвертого «образка»-зарисовки «У Мар'їнці стоять кукурудзи» до лірично-філософського монологу «Не побиваюсь за минулим»

з циклу «Костомаров у Саратові» (все з тим же «містком з минулого в сучасність», про який писав Тельнюк). Спостерігаючи Василеву депресію, Микола Омелянович по-батьківськи радив йому не замикатися в собі, не каламутити розум гнівом та ненавистю. Казав, що обставини, в яких він опинився, не настільки нестерпні порівняно з тим, що зазнав на своєму віці сам Самійленко, і їх варто сприймати як зручну школу терпіння та витримки. Усвідомити це поки було важко, залишалося погоджуватися розумом.

Умови роботи в кочегарці теж не сприяли зміцненню здоров'я — погана вентиляція, необхідність постійно дихати чадним газом, завантажуючи вугілля й вигортаючи жужелицю. Врешті-решт загострилася давня виразка шлунка, в кінці листопада потрапляє до лікарні.

П'ятого грудня разом з Євгеном Сверстюком та Ліною Костенко відвідав Леоніду Світличну, яка з останніх сил мужньо трималася після арешту чоловіка. Просиділи до півночі, і хазяйка запропонує досі безпритульному Стусу нічліг в осиротілій хаті. Розмовляли ще понад три години — на безпечні теми, бо квартира напевне прослуховувалася (пізніше й справді буде знайдено «жучка» в телефонній слухавці). Василь запросив її на своє весілля, що мало відбутися на тижні: збиралися з Валентиною просто розписатися, без урочистостей, але її батьки наполягли, щоб усе було, «як у людей». Уже через кілька днів слідчий КДБ, що вів справу Івана, робитиме йому брудні натяки про моральне обличчя дружини та її нічних гостей — і отримає відповідь, що він повністю їй довіряє. Леоніда Світлична дійсно прийшла на те не надто веселе весілля, і сама отримала від нареченого негаданий подарунок — написаний тими днями вірш «Не можу я без посмішки Івана...», що зараз став хрестоматійним:

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав.
Чи людська добрість — тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жити?

Новий рік зустрівач уже в жінчиній хаті, яка стала його домівкою на найближчий час. Двоповерхового дерев'яного будинку в заростях бузку між велетенськими соснами по вулиці Львівській, 62, у кінці Святошина, де місто поринало в ліс і розчинялося в ньому, нині не існує — зруйновано під час будівництва окружної дороги. Стусові друзі згадують його з особливою теплотою як місце не дуже зручне для мешкання, але романтичне й привабливе з поетичного боку. Святошинські сосни постають у багатьох віршах поета.

Через тиждень після відміченого двадцятивосьмиріччя (відвідав батьків у Донецьку, познайомив з дружиною) починається робота на новому місці — молодшим науковим співробітником Центрального Історичного архіву УРСР. За місяць був уже старшим науковим співробітником, але кар'єра архіваріуса протрималася лише до літа — примусять написати заяву про звільнення за власним бажанням — «за безсовісним, здається, наполяганням тов. Зубкова з інституту літератури», як напише Стус у автобіографії. Цьому, звичайно, посприяла й участь у березневій акції протесту перед Київським обласним судом, де студента Київського медінституту Ярослава Геврича за закритими дверима засуджували на п'ять років таборів суворого режиму за «антирадянську націоналістичну агітацію і пропаганду».

Тоді ж остаточно вмерла надія побачити надрукованою збірку віршів, яку встиг подати до видавництва «Молодь», ще навчаючись в аспірантурі, коли Іван Дзюба обіймав посаду редактора відділу літературних дебютів, втрачену після виступу в «Україні». Рецензія Миколи Нагнибіди затаврувала її як занепадницьку та формалістську. «Світ сповнений подіями історичного значення, працею мільйонів людей соціалістичного табору, які зусиллями своїми перетворюють світ, людину, дивують своїми відкриттями, подвигами все людство... Але все це... поза увагою В. Стуса. Його цікавить дріб'язок, далекий від життя. Його ліричне «я» захоплене дрібними переживаннями, умовною філософічністю». До того ж талановитий, «судячи по окремим віршах, строфах, а то — і рядках», автор, на думку Нагнибіди, «навмисне ускладнює форму своїх поезій, а подекуди хаотичним нагромадженням слів приховує, затуманює думку... А чи не прагне поет під кучерями словесних нагромаджень приховати вбогість мислі?» Повні екзистенційної глибини рядки «минає час моїх дитячих вір, і я себе з тим часом проминаю» викликають у рецензента, машинопис тексту якого рясніє мовними й граматичними помилками, жовчне глузування: «Тобто: себе з тим часом мну... Зухвала поведінка з словом... обертається на пародію проти поета». Вже набрані сторінки було розсипано. Зараз неможливо повністю відновити зміст загубленої збірки, лише за тими небагатьма віршами, належність яких до неї безперечно встановлено (переважно за згадками в тій розгромній рецензії), можна судити про авторський задум, про принцип, за яким їх було згруповано в три цикли: «Рожеве півколо», «Біль — білий день» і «Круговерть» — останній дав назву і всій збірці.

Восени стараннями того ж Миколи Самійленка для Василя Семеновича та колишньої журналістки Маргарити Довгань, що

теж, як і він, на хвилі «чистки дисидентів» рік тому опинилася на вулиці, буде знайдена робота у відділі технічної інформації проектно-конструкторського бюро Міністерства промисловості будівельних матеріалів. Посада, на яку вони заступили з 17 вересня, вважалася інженерною, проте крім загального розуміння виробничо-технологічного процесу й досконалого знання термінології зводилася до цілком гуманітарних речей: у напівпідвальному кабінеті на Володимирській, 16, навпроти Софійського собору, редагувати інформацію, що надходила з заводів, для подальшого розповсюдження. Згодом будуть їздити на підприємства, отримувати дані безпосередньо від авторів винаходів та рацпропозицій. З Ритою Костівною Стус був знайомий ще з літінститутських років, коли його рекомендували їй для написання рецензії на книжечку Бажана. Бачилися надалі на літературних вечорах, але по-справжньому зійшлися вже під час роботи в міністерстві. Пізніше познайомить його з своїм чоловіком, скульптором Борисом Довганем, чия майстерня розташовувалася тут же, на Володимирській, 12. Той одразу згадає, що бачив цю людину кілька років тому у вокзальній черзі й виразне обличчя врізалось в пам'ять. Загориться ідеєю ліпити його портрет. Василь взагалі постійно привертая увагу художників: ще на одеському семінарі в 1963 році його, за порадою Миколи Вінграновського, ліпив один з учасників, малюватиме згодом і Алла Горська. Гіпсовий портрет Стуса Борис Степанович уже в 1969 році подасть на виставку скульптури під обережною назвою «Чоловічий портрет». Та пильне око секретаря ЦК комсомолу Тамари Главак упізнає оригінал. Надійде наказ: негайно прибрати з експозиції.

В такій реакції немає нічого дивного, зважаючи на те, як тримав себе Стус усі ці роки. Добре розуміючи, що умови, в які його ставлять, спрямовані на те, щоб приборкати норров-

ливий дух, вимусити до лояльної поведінки, він категорично відмовляється грати за нав'язаними правилами. Активно листується з політв'язнями — Богданом Горинем, Панасом Заливахою (Івана Світличного випустили ще в квітні 1966 року як «соціально безпечного»), потім з В'ячеславом Чорноволом, заарештованим та засудженим у 1967 році за книгу «Лихо з розуму. Портрети українських політв'язнів» і розповсюдження «Репортажу із заповідника ім. Берії» Валентина Мороза. Дружина після народження 15 листопада 1966 року сина Дмитрика майже не залишатиме Святошина, віддаючи всі сили та піклування дитині й важко хворій матері. Стус мирився з необхідністю утримувати родину на мізерну інженерську платню — про гонорари чи якісь підпрацьовки за фахом не доводилося й мріяти, хоча невпинно пишуться «в стил» вірші, що набувають якісно нової зрілості та сили, переклади («М. Заболоцького і О. Блока, І. Буніна і О. Пушкіна, Б. Пастернака і Г. Гейне, Р. Бородуліна і Г. Буравкіна, Ф. Г. Лорки і Г. М. Енценсбергера, П. Целяна та І. Бахмана, Е. Кестнера і Г. Гессе, М. Валека і Б. Брехта, Г. Ружевича і Й. Бобровського, Й. В. Гете і Гюнтера», — перераховуватиме він у листі секретареві ЦК КПУ зі слідчого ізолятора), літературно-критичні статті. В цей час посилено вивчає сучасну європейську філософію — Хайдеггер і Ясперс в оригіналі, К'еркегор, Ортега-і-Гассет... «Я думаю, що для нього немало важив екзистенціалізм. Він помагав йому вижити якоїсь мірою», — каже Михайлина Коцюбинська. Усвідомлення буття як трагедії неминучого вибору і самореалізація в тому виборі, піднесення свободи над необхідністю — так можна узагальнити поетичне світосприйняття Стуса, що починає формуватися в цей період. «Читав учора Анну Ахматову, дивувався її високому, нагріньому стражданню, успокоєності.

Вона сприймає страждання як Господню кару і вивищується над ним, залишаючись аристократкою, людиною, відданою красі. Будь-хто з наших літераторів зайшовся б криком «рятуйте», прокльонами, а на гірший випадок — рятувався б через власну етичну смерть, пішов би в “услужение”».

Осінь 1967 року принесла знайомство з уже згаданим професором-хіміком Генріхом Дворком та його дружиною Гелею (Енгельсиною), яке переросте в довгі товариські стосунки (через багато років закріплені шлюбом Дмитра Стуса з донькою Дворка Оксаною). Велика квартира молодого науковця зі Львова на другому поверсі будинку по вулиці Доброхотова, 6 у київському Академмістечку була не лише притулком для поетичних вечорів і спілкування національно свідомої інтелігенції, а й своєрідним містком між інтелігенцією науковою та творчою, «технарями» й гуманітаріями, що з'єднував ці мало відомі одне одному світи, долаючи стереотипи модного в ті роки протистояння «фізиків» та «ліриків». Готувалися бутерброди, кава і — суворий ліміт! — одна символічна пляшка коньяку на всю компанію для створення розкутої атмосфери. Читали й обговорювали вірші, тривали неформальні розмови. Стус, як завжди, тримався ближче до групи літературознавців — Івана Світличного та його сестри Надії, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, — ніж до поетів. Свої вірші читав лише коли попросять, але просили досить часто. А просто під вікнами практично завжди стояла машина з апаратурою для прослуховування — не криючись, демонстративно, бо елемент «психічної атаки» був тут чи не головнішим за намагання відловити якусь «антирадянщину» в тих бесідах. Але ніхто не звертав на те уваги: люди навчилися не боятися. Хоча підстави боятися були: тут виготовлявся й розповсюджувався «самвидав», та й розмови часто мали зовсім не безневинний з погляду «органів» характер.

Влітку це спілкування виходило за межі стін та міста — відновлювалася започаткована Генріхом Федоровичем «Прип'ятська держава». Ціле наметове містечко під прапором з різнокольорових плавок щороку виростало на незайманих, ще не заражених радіацією лісистих берегах Прип'яті, зазвичай біля Турова, а іноді кочувало човнами по Горині та Прип'яті, за літо позмінно приймаючи часом до шістдесятьох чоловік. Це був не тільки активний відпочинок на природі, але перш за все відпочинок моральний протягом цілих днів у колі однодумців, в україномовній оазі. Навіть постійні нав'язливі зустрічі з чужаками, що так невміло видавали себе за грибників чи рибалок, сприймалися з гумором і без страху...

Стус, однак, був на Прип'яті лише одне літо, і то вже в 1971 році, перед арештом. Раніше просто не випадало можливості — не до відпочинку було. Особливо важким видався рік «Празької весни», 1968-й. Дружина потрапляє до тубдиспансеру, Дмитрика, якого нікому стало доглядати, Василь повів до батьків у Донецьк, але дорогою разом з ним підхоплює інфекцію. Виявилось, що Семен Дем'янович теж лежить з температурою, тож матері довелося опікувати й чоловіка, й онука. «Ні копійки грошей, борги, хвора сім'я і жодної перспективи попереду...» В таких скрутних умовах Стус знаходить моральні сили не замикатися в колі власних проблем, здійсмає голос на захист політ'язнів у відкритому листі до Президії Спілки письменників УРСР з приводу наклепницької статті О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти» — своєрідній «відповіді» на колективний лист протесту, під яким стояв і підпис Стуса. Полторацький, не шкодуючи чорних фарб (цей «жанр» був ним добре засвоєний ще в тридцяті роки), паплюжив В'ячеслава Чорновола і Святослава Караванського (який взагалі не згадувався серед численних прізвищ в тому листі —

але замолоду мав зв'язки з ОУН, із сталінських таборів повернувся не реабілітованим, а за амністією, отже, був зручною мішенню), відверто перекручуючи в потрібному світлі біографічні факти: тактика замовчування провалилася, натомість починалася кампанія брехні та наклепів. Уже перші рядки Стусового листа: «Як відомо, чорна сотня культовиків відновила свої погроми ще з середини 1965 року», — задавали його тон: відверту опозиційність силам і політиці, що стояли за подіями останніх років, відмову від будь-якої дипломатії, позицію судді, а не прохача чи звинуваченого.

А у видавництві «Радянський письменник» чекає вердикту перероблена збірка віршів під новою назвою «Зимові дерева». Рецензія Євгена Адельгейма керівництвом не влаштувала: вимагали чергового розгрому, проте критик, навіть змушений підвести до заздалегідь визначеного вироку «відхилити для доопрацювання», дав об'єктивну й відверто прихильну оцінку творчості поета, «обдарованого надто самостійним світовідчуженням, щоб безболісно вкласти в рамки вироблених норм», і, висвітливши недоліки на тлі підкреслених творчих вдач, зробив висновок, що книжку, попри всі її суперечності, «видати і можна, і потрібно», хоча й «після конструктивної перебудови». «Ми надто пізно випускаємо молодих поетів у світ. Це призводить до «перестоювання», вимушеної самоізоляції, втрати «розбігу» для того, щоб набрати потрібну швидкість взльоту... Стус — безперечно поет, поет щирий, самотній, талановитий. Ми не маємо права і далі заганяти його в глухий кут, з якого він, про що свідчать «Зимові дерева», шукає виходу». Василь, дізнавшись про це, оцінить мужній крок і у листі висловить Адельгейму подяку за «дуже людяний відгук на доробок автора, чіх багатьох думок Ви не поділяєте». Рецензував збірку й Іван Драч, але

його висновок виявився вже зовсім небажаним: «Коли перечитуєш ці поезії вдруге і втретє, тільки тоді постають вони в своїй повносилості. І ще — виникає бажання їх перечитувати... Поетичне ім'я В. Стуса не буде новинкою для зацікавленого читача, але його книжка буде справжньою і вагомою новинкою серед безлічі поетичної «продукції»... Є сформований поет, є цікава, багатовимірна, небуденна книжка віршів цього поета. Гаряче рекомендую її до видання». Лише третій рецензент задовольнив негласні вимоги. «Зимові дерева» розділили долю «Круговерті».

Звичайно ж, така глуха відмова зустрічала й скрізь у періодиці. Переклади Ф. Г. Лорки вдалося надрукувати тільки під псевдонімом В. Петрик.

Рамки нарису дозволяють нам лише мигцем оглянути східці хресної дороги Стуса перед арештом, який вони зробили неминучим. В 1969 році надсилає лист до журналу «Вітчизна» з викриттям несправедливих виступів його редактора Л. Дмитерка проти Івана Дзюби, де, полемізуючи з словами його статті «Місце в бою» про «інший бік барикад», писав: «Барикади мають тільки один бік, на якому стоять люди, що обороняються. Вони — в глухій обороні. В наступі — ви... Ваше постійне місце — бути супроти барикад... Коли наші нащадки будуватимуть не барикади, а храм справедливості, їм найбільше стане в пригоді той, кого ви зараз цькуєте. Може, саме за його порадами вони визначатимуть висоту склепіння. Прошу вас — не ображайте нащадків. І — пожалійте свою сиву голову. Хіба вам замало минулої ганьби?» Наступного року листи-протести проти нових кричущих фактів порушень прав людини відправляються до Центрального комітету КПУ, Комітету держбезпеки, Верховної Ради УРСР — з прямим засудженням радянської системи: «Гірко

відчувати, що, забороняючи людям можливість мати свою позицію в житті, наше суспільство бере на себе відповідальність за їхню духовну чи фізичну смерть. Таке суспільство назвати гуманним не можна... Це суспільство стає вбивцею». Тоді ж у Брюсселі виходить відхилена на батьківщині збірка «Зимові дерева», прикрашена фотографією того самого скульптурного портрета Стуса роботи Бориса Довганя. Факт публікації за кордоном був чи не більшим «криміналом», ніж проігноровані (навіть на «бесіду» ні разу не викликали) відкриті листи (які, проте, теж невідомими шляхами опинялися за кордоном і друкувалися там — у Парижі та Мюнхені, передавалися радіостанцією «Свобода»). В таких випадках автори завжди стверджували, що тексти потрапили «туди» без їхнього відома, навіть якщо це було не так. Але Стус дійсно не був причетний до цього видання, хоча й обростає в ці роки зв'язками з закордоном, що приковували пильну увагу КДБ, — насамперед, у особі української поетеси, перекладача й літературознавця з Бразилії Віри Вовк (Селянської), в якій під час її відвідин України відкрив глибоко споріднену душу — спільна любов до німецької поезії, до Гете та Рільке, — і в пізніших листах, уже з заслання, так і звертатиметься до неї: «Дорога сестро».

В кінці 1970 року Україну сколихнуло звіряче й загадкове вбивство Алли Горської (давно вже виключеної за правозахисну діяльність зі Спілки художників) разом із свекром, на якого офіційна версія повісила вбивство та самогубство, у його хаті в Василькові. Ні в кого з дисидентів не було сумнівів у причетності до цього злочину КДБ, як і в його головній меті, підкресленій дивними обставинами вбивства, — залякати, примусити мовчати. На похоронах, після народних пісень, які любила художниця, Стус виступив з гарячою

промовою, яку завершив щойно написаним віршем «Ярій, душе. Ярій, а не ридай...»

З таким багажем подоланих днів, важких як в особистому житті, так і в житті країни, Стус влітку 1971 року нарешті виїздить разом з Валентиною Василівною та Дмитриком на Прип'ять у строкатих, але тісних лавах «держави» професора Дворка. Стояв серпень, дружина Генріха Федоровича відмічала день народження, і на її честь влаштували ціле театралізоване дійство. Збереглася фотографія, де Василь у костюмі, що складався з плавок та водоростей, зображує чи то класичного римського Нептуна, чи місцевого Водяника з Прип'яті. Генріх Дворко, який, здавалося б, устиг звикнути до особливостей характеру Стуса, дивувався абсолютній відсутності в нього азарту під час риболовства та збирання грибів, хоча цим заняттям Василь міг без втоми присвячувати довгі години. Відчувалося, що релаксуюча дія природи сприймається ним по-особливому — з поетичною і навіть філософською загостреністю, на яку накладалося передчуття невідворотного.

Така оскліла рівнина довкола —
хоч покоти опукою по ній.
Чи це не ти, душе моя схолола?
Тоді так само сліпни і німій!
Така журба, що може задушити!
І розпач мій окляклий деренчить.
Кому не жити з нас? Кому з нас жити
під хижим сонцем доланих століть?

Ходили вздовж берега Прип'яті з Михайлиною Коцюбинською, сперечалися про щойно прочитаний нею рукопис «Феномена доби». «Іноді все в мені повставало проти нещадно доведених до логічного завершення суджень, правильних десь

в основі своїй, але... Хотілося меншої звинувачувальності, більшого виrozumіння, а то й співчуття», — згадувала Михайлина Хомівна. Згодом, познайомившись з творами Павла Тичини пізніх років, які писалися «у стіл», без надії бути надрукованими, сам Стус казатиме про надмірну різкість своїх оцінок, викривальний пафос яких, втім, був спрямований не проти Тичини, чия трагедія «відбила трагедію його рідного народу», а проти режиму, що розп'яв його на «Голгофі слави», «репресував визнанням», зробивши «геніального поета геніальним блазнем».

Цього року навколо «Прип'ятської держави» було як ніколи багато «спостерігачів» від КДБ і діяли вони як ніколи відверто. Через півроку, коли почнуться арешти української інтелігенції, підуть чутки, вочевидь, навмисно розповсюджені, що в лісі під Києвом знайдено склад зброї. Генріх Дворко припускає, що спецслужби дійсно мали намір виставити правозахисників терористичною організацією, отже й безвинному лісному відпочинку надати кримінального сенсу. Але безглуздість такої вигадки була б надто очевидна — надворі стояли все ж таки не тридцять роки. Обійшлися більш достовірними звинуваченнями.

Шостого грудня у Нальчику було заарештовано дружину Святослава Караванського Ніну Строкату, яка активно виступала на захист чоловіка та інших політв'язнів, у тому числі Юлія Даніеля, брала участь у розповсюдженні самвидаву. У Львові В'ячеславом Чорноволом та Ігорем Калинцем проголошено створення комітету захисту Строкатої — першої легальної правозахисної організації в Україні, на зразок Ініціативної групи, що існувала в Москві. Приєднався до нього і Стус. Члени комітету усвідомлювали, що цим кроком вони наближають дату власного арешту, хоч навряд чи здогадувались, наскільки швидко. Крім заяви про створення комітету

встигли оприлюднити лише бюлетень «Хто така Н. А. Строката (Караванська)».

Стус до Львова завернув з Моршина, куди поїхав у грудні за санаторною путівкою — «латати собі шлунок». Був на весіллі у Михайла Косіва, ходив з колядниками перед Різдвом (юрба в костюмах живого вертепу без жодних співів на вулиці — так похмуро виглядало те колядування радянських часів), принагідно відмітивши і власне 33-річчя... А в цей самий час у Чопі було заарештовано бельгійського туриста українського походження Ярослава Добоша. В нього вилучили самвидав — дарма що то була праця мовознавчого характеру, далека від політики. Авторства Святослава Караванського виявилось достатньо, щоб безневинний «Словник українських рим» назвати «антирадянським документом» (саме так він фігуруватиме у пресі, наприклад, у «Літературній Україні» від 6 червня), а Добоша оголосити «емісаром закордонних спецслужб» і почати прощупувати його контакти.

12 січня розпочалися обшуки та арешти. Просто під час обшуку на квартирі Івана Світличного, який спілкувався з Добошем під Новий рік, до нього мав необережність зазирнути Іван Дзюба — просто, як стверджує, був у справах поруч, вирішив зайти привітати зі святами. А в портфелі серед інших паперів — самвидав...

Того ж дня неждані «гості» прийшли і в будинок на Львівській. Стус тільки три дні як повернувся з Моршина. Чотирірічний Дмитрик ховався за кріслом у прохідній кімнаті, потім, осміливши, стріляв по «поганим дядькам» з іграшкового луку з присосками. Вже глухої ночі Василя Семеновича забрали — «для з'ясування обставин».

Потяглися довгі дні слідства. Ім'я Ярослава Добоша швидко зникло зі справи — після покаянного виступу його від-

пустили у Бельгію за відсутністю складу злочину. За ґратами залишилися ті, ради кого й було розпочато цю кампанію. До кінця невідомо, наскільки самі арешти були викликані загостреним протистоянням Брежнєва та Шелеста, якого багато хто з партійного апарату волів би бачити в кріслі Генерального секретаря, проте хід ведення справи буде активно використано в цих інтригах, так що вже у травні Першого секретаря ЦК КПУ відправлять у відставку, а через рік і взагалі на пенсію (але форсування русифікаційних процесів в Україні в наступні роки свідчить, що не можна зводити все виключно до боротьби з Шелестом, у якій українські дисиденти нібито стали просто розмінною картою).

Спочатку Стус прийме нав'язані правила гри і напише ряд листів, які одразу ж після їх публікації на межі вісімдесятих-дев'яностих років дехто радісно поспішить назвати «покаянними», а самого Василя Семеновича «морально і фізично зломленим у перші ж дні слідства» — одні (принципово не називаємо імен), намагаючись виправдатися таким чином за власне каяття, яке було гучно оприлюднене не через двадцять років, а одразу ж і стало ціною їхньої свободи, інші — через просте бажання трошити кумира (а, на жаль, перші ж роки незалежності дійсно виявили нездорову тенденцію — переважно з боку не колишніх дисидентів, для яких Стус залишався близьким товаришем і частиною власного життя, а перефарбованих партійних функціонерів, занепокоєних спорожнілістю старих п'єдесталів — задушити образ живої людини під «бронзи многопудьем», мстиво зробити з ним посмертно те, що, як показав він у «антирадянському» — за визначенням суду — «Феномені доби», за життя зробили з Тичиною). Але просте знайомство з самими листами, а не доброю вирваних з контексту цитат, геть-

чисто спростовує ці наклепи, зухвалі в очевидній своїй безглуздості.

Лист на ім'я П. Шелеста, написаний уже через тиждень після арешту, відверто продовжує лінію, яку Василь вів майже сім років тому в пояснювальній записці після виступу в «Україні»: замість виправдання — неприховане звинувачення, загострене рамками нав'язаного «жанру»: підсудний стає суддею власних обвинувачів. «Мені завжди ходило про те, щоб справедливість у нашій країні була найвищою, про те, щоб збудований нами соціалізм був більш соціалістичний, а будований комунізм — більш комуністичний. І коли я бачив факти несправедливості, особливо ж практику, коли чесній, принциповій, добрій людині живеться гірше, ніж нечесній, безпринципній, недобрій, і гірше живеться якраз через її найкращі людські властивості, я тоді доходив розуміння, що це — дуже небезпечна практика, яка може призвести до ширшого розкладу найціннішої людської субстанції». І жодного натяку на те, що свої кроки в цьому напрямку він визнає хибними, кається в них: «Вважаю, що єдиний мій гріх у тому, що я надміру прагнув абсолютної справедливості, яка сьогодні, може, ще не зовсім можлива. Це, сказати б, неюридична кваліфікація мого «злочину» (юридичну Вам дадуть більш компетентні особи)». Ця їдка іронія аж ніяк не схожа на «каяття».

Ще менше схожий на нього написаний через кілька днів лист, адресований заввідділом культури ЦК КПУ Ф. Овчаренкові, що одразу починається зі звинувачення: «Люди добрі, дуже вже негарзд ви чините». Знов жодного виправдання, натомість: «Дайте мені змогу працювати. Дайте змогу нормально працювати всім тим, кого я перелічив у попередньому листі... Спам'ятайтеся, люди добрі. Після нас із Вами потопу не буде, а буде «син, і буде мати, і будуть люде на

землі», і тоді Вашим дітям буде соромно за Вас... На слідстві я не називаю жодного прізвища своїх друзів-літераторів..., — тому, що, не вбачаючи в своїх попередніх діях жодного гріха, не хочу допомагати карним органам посилювати репресивні заходи проти молодих представників української культури...» Фактично перед нами продовження серії «попередніх листів» — звинувачувальних відкритих послань, і статус в'язня лише посилював їхню викривальну тональність. «Органи» добре це усвідомлювали, тому Стус, на відміну від авторів справжніх «покаянних листів», і опиниться не на волі, а на лаві підсудних, яку полишить з вердиктом «Винен».

Вісім місяців до самого суду не мав жодного побачення з рідними. «Під час слідства написав чимало своїх і переклав понад 100 віршів Гете. Відмовившись від адвоката, вимагав юридичної літератури, щоб підготуватись до своєї оборони. Мені не дали нічого, навіть кодексу». Написані у слідчому ізоляторі Київського КДБ вірші та переклади (у листі до дружини назве їх подарунками на її день народження: «недорогі, але від щирого серця») складуть четверту збірку Стуса «Час творчості / Dichtenszeit» (третю, «Веселий цвинтар», було впорядковано ще в 1970 без надії на видання. Роздрукував на машинці десяток примірників, подарував друзям. Слідство назве це «розповсюдженням». Зберігся єдиний примірник — у Генріха Дворка). У травні проходив «обстеження на осудність» у психлікарні, тобто перетерплював період легального застосування засобів радянської каральної психіатрії, з яких регулярні уколи сульфазину були найбезвиннішими. «Причина ж була та, що я не давав ніяких свідчень, а слідчих-кагебістів назвав “псами сталінськими”».

Обвинувачення нанизувалися на два «залізні», а насправді, абстрактно-невизначені стрижні: «антирадянщина» й

«націоналізм». Стус і під час слідства, і на суді ставитиме в глухий кут простим питанням: «Дайте наукове визначення терміна “антирадянський”». Антирадянським визнали заяви Стуса «про відсутність свободи пересування для сільського населення, позбавленого паспортів, що я назвав формою закріпачення». Антирадянськими кваліфікували «експерти» КДБ песимістичні настрої «Зимових дерев». Наклепом на радянську дійсність будуть виставлені в судовому звинуваченні «Феномен доби» та невеликий нарис про творчість В. Свідзінського «Зникоме розцвітання» — останній за єдину фразу: «я писав, що тоді, в 30-х роках справжній інтелігент був абсолютно небажаною особою, отож не дивно, що інтелігенти були винищені майже до пня». Вірш «Колеса глухо стукотять», присвячений замученому в сталінських таборах Миколі Зерову, викликав особливу лють: у зображенні ГУЛАГу — «Рад-соц-конц-таборів Союз, котрий Господь забув» — бачили символ всієї країни, і Стус вперто повторював, що таке сміливе узагальнення — цілком на їхній совісті (а що їй його підказує — то вже питання інше: «Я ж на себе такої відповідальності не беру»).

Подібні маніпулювання зазнавало і звинувачення в націоналізмі — зміст і обсяг цього поняття варіювали на всі боки, досягаючи потрібної мети. Стус викривав цей механізм у листі до Шелеста, написаному ще з волі: «Зв'язки тут вироблені, як безумовний рефлекс. «Український буржуазний націоналіст» — це гаубиця, важча за «ворога народу». Раз тебе так назвали — цим уже все сказано. Тут і провадити далі вже не треба. Коли ти розмовляєш українською мовою, значить, ти ненавидиш російський народ і російську культуру, значить, тебе треба «упекти». І людину “упікають”». Тож і цитований уже лист після арешту, від 18 січня, підхоплює ці тези: «Я не

націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, аби серед певної частини українців розвіяти дурман самозакоханості, антисемітизму, загумінкової обмеженості. Так само за потрібне я вважав робити так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т. д. розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селянина, що гречно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх моголів». Василь Семенович з його палкою любов'ю до європейської і російської літератури справді був живим спростуванням пропагандистського стереотипу «українського буржуазного націоналіста», який влада не тільки нав'язувала свідомості мас, але й прагнула його реального поширення між українськими патріотами (бо, як і Стус, розуміла, що провінційно-хуторянська «загумінкова обмеженість» є прямим шляхом до національної деградації — але, на відміну від Стуса, її імперські інтереси це цілком влаштувало), і слідчі нерідко зазнавали культурного шоку при зіткненні з живим, а не карикатурним «націоналістом». Одному з них у відповідь на звинувачення в «русофобії» Стус понад годину читав напам'ять Блока.

У вересні відбувся суд. З Донецька приїхав убитий горем батько. Валентина, як пише Станіслав Тельнюк, «тоненька, з меткими очима... все стояла біля дверей, намагаючись бодай у шпаринку побачити, як проведитимуть його». На відміну від Тельнюка, на якого в ході справи не знайшли «криміналу», тож до процесу залучили тільки свідком, Василь Захарченко проходив майже як співучасник (під час обшуку в Стуса вилучили Захарченкове оповідання, яке визнали антирадянським), тож мав робити важкий моральний вибір: «Якщо він насвідчить проти Стуса — тоді йому «простять» «антирадянські» мотиви в його творчості і не виключать із СП СРСР. А якщо стоятиме на своєму — тоді біди йому не минути...»

Обвинувачення йшло за статтею 62-ю Кримінального кодексу «Антирадянська агітація і пропаганда», а саме «виготовлення і розповсюдження з антирадянською метою документів антирадянського змісту». Безглуздість формулювань на кшталт «У статті «Феномен доби» під виглядом дослідження творчості поета П. Тичини пробував нав'язати читачеві антирадянські націоналістичні погляди і уявлення» або «Вірші наклепницького змісту... у яких зводиться наклеп на працю і життя в колгоспах, на радянську демократію, радянських людей» була вже надто очевидна, як, зрештою, і те, що вся справа шита білими нитками. Власне, її довгий час вели за статтею 103-ю, «Наклеп», за якою можна було отримати тільки до трьох років позбавлення волі (з другого боку, вона була не політичною, а побутовою, отже, дозволяла знизити офіційну статистику засуджених з політичних мотивів). Але врешті-решт «речових доказів» (вірші, письмові й усні висловлювання, навіть лжесвідчення сусідів по палаті в Моршині, яких до нього, ймовірно, підселили навмисно) було накопичено достатньо, щоб могло фігурувати ключове слово «антирадянщина».

І воно пролунало у вирокі, який було виголошено 7 вересня. «У четвер казали, що вранці виголосять вирок. Потім — по обіді, — згадує Станіслав Тельнюк. — Я ходив біля будинку суду, сякався й курился. Було паскудно — і фізично, і морально.

Нарешті впустили нас до зали.

Ми сиділи мовчки. Поки що судді радилися в окремій кімнаті.

Стус не спускав очей, повних сліз, зі своєї Валі, а вона все дивилася на нього. Батько теж не відривався поглядом від сина.

Всі мовчали. А відстань між ними — якихось три метри, відділених дерев'яною загорожею.

І — три солдати при зброї. Стоять. Не ворушаться.

Сидимо. Чекаємо. Стус дивиться на рідних. Рідні — на нього. У нього підборіддя погострішало. Вигляд стражденний. Але затятий».

Шістдесят друга стаття передбачала до сімох років ув'язнення. Стусові дали п'ять і три роки заслання, причому м'якість вироку суддя мотивував не характером складу злочину, а тим, що звинувачений «іде по шляху до виправлення». Цей неприємний натяк поет сприйняв чи не гостріше за сам вирок, тому зробив спробу роз'яснити свою позицію, щоб припинити можливі плітки, у написаному через місяць черговому відкритому листі до «Літературної України», супроводженому проханням на ім'я нового Першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького про його публікацію. Слова «я твердо знаю, що знайду в собі сили повністю засудити свої хибні вчинки, як політично сліпі, як соціально помилкові та об'єктивно шкідливі» не могли приховати основної думки листа — що ніяких хибних вчинків Стус за собою, власне, не визнає, за винятком хіба що надмірної емоційності окремих висловлювань. Це було надто очевидно — тому лист і не з'явився на шпальтах газети...

Ще відвертіше напише про це через роки: «Своєї вини я не визнав і в останньому слові. Отже щире каяття стосувалося лише чернеткових загарячих рядків на зразок: «кубло бандитів-кадебістів, злодіїв і відставників у стольному засілі місті як партія більшовиків». Звичайно, не було й жодних обіцянок чесно служити Вітчизні. Я мусів був визнати, що рядки, схожі до згаданих вище, мають певний наліт нерадянських настроїв, адже я стояв на тому, що я не націоналіст, і не годився з тим, щоб мою творчість називати антирадянською агітацією і про-

пагандою. Тоді я ще називав цю країну своєю Вітчизною, ще не міг зважитися на велику відмову: якщо на твоїй рідній землі тебе розпинають за любов до неї, за бажання в поті чола працювати для свого народу, тоді доводиться змиритися з тим, що в тебе є рідна земля, але немає рідної країни. Вона ж бо стала країною твоєї неволі, вона обернула тебе на раба, силоміць вирвавши з рідної землі». Тему можливого каяття раз і назавжди закриє в листі до батьків: «Знайте, що я робив усе, аби бути з Вами, але є такі межі, які людина переступати не може, і про це, мамо, я Тобі казав увостанне: я не хочу, аби мене пекли-палили чужі сльози — так, як вони палять, певне, не одного і в Києві і будь-де. А мені не буде соромно подивитися в очі жодній людині. І ніколи не буде. Бо краще вмерти, аніж така ганьба». Але на тих, хто ціною такої ганьби купив собі волю, зламавшись під вагою випробувань, зла не тримав, тут же пише про автора одного з «покаянних листів»: «Я не гніваюся на нього, мені тільки прикро — за нього. Але я його часто згадую і то згадки гарні».

17 грудня, «добившись до місця» — Мордовії, де були зосереджені політичні табори управління «Дубровлаг», селище Барашево Тенгушевського району, колонія ЖХ 385/3-5 (так звана «трійка», п'ята ділянка) — Стус одразу відписується дружині та батькам. Два листи на волю — дозволена місячна норма на суворому режимі, залишається лише передавати вітання Захарченкові та Риті Довгань, цікавитися справами жінок заарештованих Світличного, Сверстюка, Дзюби, «бо я нічого не знаю про них». Щоправда, на отримання кореспонденції обмежень не встановлено (хоча дуже скоро доведеться дізнатися, як легко «губляться» листи через сваволю цензорів), отже досить очікувана просьба до Валентини Василівни: «...переписувати мені по 2—3 вірші Рільке (насамперед, попереписуй

Сонети до Орфея, коли знайдеш перший том Рільке)». У цьому ж листі — кілька перекладів Гете, з останнього. Переклади, вивчення іноземних мов, продовження самоосвіти — таким він впевнено бачить своє таборове дозвілля в найближчі п'ять років. «Я шитиму рукавиці, а у вільний час працюватиму над собою». Будь-які посилки будуть дозволені лише по відбутті половини строку (згодом обмеження трохи пом'якшать), проте Стус побивається лише за тим, що не встиг передплатити українську періодику і цілий рік залишатиметься навіть без «Літературної України», «не кажучи вже про журнали республіканські (а союзні газети і журнали тут передплачують інші, то це я читатиму)». Пізніше проситиме в листах Олега Орача й Михайлину Коцюбинську тримати його в курсі книжкових новинок. Щодо іншого — бадьорий оптимістичний тон: «Не сушіться за мною. Тут куди легше, аніж було в Києві, аніж було в армії», — намагається переконати він батьків і сестру. Також і дружині з Дмитриком: «Мені дуже шкода і дуже соромно від того, що тут мені куди легше, ніж там Вам, а Ви, певне, помилково думаєте навпаки. Мені дуже боляче і дуже добре, що там десь є Ви — безіменні майже, безмовні, ті, давні, знані з минулого, яких я любив і яких я любитиму — але невпізнаних у новому часі, у нових водах».

Мріяв про побачення, які (одне на рік) начебто були дозволені. Не наважувався просити в дружини, але вона сама готова була зірватися будь-куди, не зважаючи на відстань, навіть серед зими. Домовились, що приїде в кінці січня, але запізно дізнався, що побачення йому поки заборонені. Було дуже боляче — особливо від невідомості, чи встигла вона отримати телеграму, чи не проїздила марно (і дійсно, не встигла, проїздила). Побачитися довелося вже в кінці квітня. «Я весь час собі повторювала, що це сон, — згадувала Валентина Ва-

силівна. — Я ніяк не могла собі уявити, щоб ми сиділи за цими ґратами. Що це реально». В сусідній кімнаті — речі в'язня, який помер у карцері. Василь нещодавно з лікарні — загострилася виразка шлунка. До того ж почало дошкуляти серце й падати зір. А «таборова лікарня — установа досить дивна, — розповідатиме пізніше. — Призначення її — сполучити кадебістську жорстокість з професійним обов'язком лікаря... “Вас розстрілювати треба, а не лікувати”, — кричить зекам дружина замполіта Самсонова, що числиться в штаті медперсоналу. Її, звичайно, могли перестерегти за таку фразу, бо вважається непристойним робити таємне явним...»

«Сон розтав і залишився болючий спогад — чи то ми бачилися, чи й ні». Знову два листи на місяць, до Києва й Донецька, з двотижневим інтервалом, щоб тримати рідних у курсі подій. Деякі з них «циркулярні» — містять звернення і до батьків з сестрою, і до дружини з сином, і до друзів. Майже в кожному — з десяток віршів та перекладів, у рядок, щоб більше вмістилося, та щоб не привертати увагу цензора.

Бриніли по обранених ярах
скляні струмки, відтеплювались кручі.
Глухоніма вода, і сонця сплах,
і зойк лісів, нагальний, як падуча.
І перша птаха різала крилом
обрус небес, морозний і зелений.
Чаділи верби і шаліли клени.
О рвись до них — крізь ґрати — напролом!

Під час роботи над перекладом «Римських елегій» Гете попросив дружину, щоб вона або Михайлина Коцюбинська надіслала схеми античної метрики — «бо ці елегії написано класицистичними віршами, а мені не хотілося б давати інто-

наційні й ритмічні еквіваленти якось по-українському приблизно». Прохання було виконано, але того листа Стус не отримав. «Тоді мене осінило, що та схема могла видатися цензорові якимось тайнописом, — розповідає Михайлина Хомівна. — В наступному листі я ту схему повторила, а на полях написала: «Уважаемый товарищ цензор! Привожу в письме принятую в литературоведении схему стихотворного размера: символ — обозначает длинный ударный слог, и — безударный, / — пауза. Убедительно прошу вас пропустить это письмо». Лист дійшов, казав мені пізніше Василь».

Те, що листи не доходять надто часто, Стус досить швидко відчув. У листах до рідних перераховував усю отриману кореспонденцію і, пересвідчившись, що писали й інші, починав протестувати — «бо це явне порушення». На легально замовлені через «Книга — поштою» книжки одержував регулярні відмови. Виписане ще з квітня «Книжное обозрение» отримав від таборового начальства тільки в жовтні.

Контингент політв'язнів складався з «двадцятип'ятилітників» — засуджених за звинуваченням у співпраці з гітлерівськими окупантами і прирівняних до них учасників партизанських дій проти Радянської влади в 40—50-ті роки (переважно з Прибалтики — західноукраїнські на той час містилися в інших колоніях) — та дисидентів різних хвиль. П'ятирічний термін ув'язнення Стуса виглядав на загальному тлі досить мізерно — майже як в сталінські роки, коли для солженіцинського Альошки-баптиста «не сажають або п'ять років дають» звучало синонімічно. Михайло Хейфец, ленінградський письменник, засуджений за «антирадянщину», завдяки якому ім'я Стуса, власне, й стане відоме широким колам на Заході, згадував, з яким сором'язливим зітханням казав йому Зорян Попадюк про такий «дитячий» термін у найбільшого, на його

думку, поета сучасної України. Самому Василю Семеновичу він не здався таким вже несерйозним — особливо дивлячись на те, як швидко росте син. Уже першокласник, а коли він повернеться (рахуючи сюди роки заслання, про які на зоні взагалі не згадували, вважаючи тією ж волею), це має бути вже підліток, чиє дитинство минуло без батька...

Сусідня четверта ділянка (відділена лише двома рядами дерев'яних штахет і колючих дротів та «запреткою» поміж ними) була жіночою колонією, де шили рукавиці й засуджені з України. Стус, передаючи в листах на волю нові вірші, просив, аби хтось переслав їх землячкам. Згодом будуть знайдені й більш короткі шляхи для обміну кореспонденцією... Перед Різдом жінки, як розповідала Ірина Калинець (з якою, до речі, Василь і познайомився саме на Святвечір — лиховісною львівською колядою 1972 року), «вибігли на хрумкий мороз, під високочоле зазорене мордовське небо і, піднявшись голосами понад понурі штахети, залопотіли в ніч: «Василью! Добрий вечір, святый вечір!» А вчувши звичне «агов!», зірвали голоси під зорі в акомпанементі колючих дротів». Наступного дня видалася нагода не тільки переслати на п'яту ділянку записку «А ми тобі колядували — чи чув?», але й отримати відповідь, де крім іронічного «Та чув, щось пищало за дротами» буде справжній різдвяний подарунок:

Немов крізь шиби, кроплені дощами,
крізь скрик розлуки, ліхтарів і ґрат
затрембітав тонкими голосами
гранчастий келих квітів і дівчат.
Там мармуровий врунеться акант,
різьбленими лопоче язиками
поколяду — немов за образами —
доносить співу тужний аромат...

На початку 1974 року трапилося перше по-справжньому гучне протистояння з адміністрацією. В таборовій лікарні помер литовський «двадцятип'ятилітник» Клеманскіс. «Я на перевірці, — переказує Михайло Хейфец розповідь Стуса, — вийшов перед шеренгою і кажу: «Немає нашого товариша. Його позбавлено останньої втіхи: щоб у останню путь його провели ті, хто ділив із ним життя, хліб і сіль...» — «Стусе, припиніть займатися агітацією!» — «Давайте зробимо для нього те, що можемо: скинемо на згадку про нього шапки». — «Стусе, припиніть!» Проте всі, навіть «сучня», поскидали шапки, вся шеренга. Потім Александров, майор із «трійки», почав слідство: справа про мітинг, організований Стусом у зоні. Це своєрідне повторення давнього виступу в «Україні» мало подібні ж наслідки: глибоку повагу до Стуса з боку засуджених, особливо литовців... і півроку утримання в «одиначці» — «приміщенні камерного типу». Отже, до кінця липня доведеться забути про свіжу пресу (вдвічі прикро, бо рік, що настав, — ювілейний Гетевський, 225 років з дня народження), а норму листування зменшено в чотири рази.

Але чи не більше засмутила поета новина, про яку встиг довідатися з «Літературної України», — лист-каяття Івана Дзюби. Іван Михайлович зник для всіх після суду, щоб з'явитися через рік — на волі (редактором багатотиражки авіаційного заводу, де, до речі, працювала інженером і Валентина Василівна), з прикрою публікацією. Стус, який на собі пізнав силу кадебістських методів морального тиску, не вважав, що має право засуджувати тих, хто виявився слабкішим, тому досить спокійно відреагував на покаятні заяви Зеновії Франко, Миколи Холодного, Леоніда Селезненка, що з'явилися одразу в 1972 році. Але автор «Інтернаціоналізму чи

русифікації» був фігурою значно більшого масштабу, і його злам не міг не викликати зневіри та відчаю в багатьох, не виключаючи Стуса. Власне, Дзюба майже нічим не кривив проти совісті — відмежовувався від провінційно-ксенофобського шовінізму, з яким дійсно, як і більшість українських «шістдесятників», не мав нічого спільного, свідчив, що аргументація ленінською національною політикою, до якої він вдавався в своїх працях, визнаних антирадянськими — то не хитрий тактичний хід, як вважали послідовні антикомуністи з діаспори, а справжні його переконання. Проте тон листа надто відрізнявся від відкритих листів самого Стуса під час слідства, що давало можливість подати його у вигідному світлі. Виглядало так, наче слова Дзюби адресовані не тим, з ким він насправді сперечався, а його товаришам за колючим дротом. Менше за все той прагнув подібного ефекту — але такою надмірно високою виявилася ціна його волі й можливості працювати. Стус, подолавши хвилю перших емоцій, з порозумінням поставився до цього: «Слава Богу, що він зупинився перед дальшою дорогою в моєму напрямі — то дорога не для його здоров'я». Врешті-решт, коли хитаються такі стовпи, коли більше нема за ким ховатися, залишається приймати на себе всю вагу й відповідальність і пильнувати тільки про те, щоб не зламатися самому. З цим настроєм Василь Семенович і відбудув до камери — «внутрішніх кіл Дантівських терас», як написав дружині.

Карцер (ПКТ) був один на три табори — в Лесному, в дев'ятнадцятій зоні. В той час там відбував покарання й В'ячеслав Чорновіл, з яким бачилися на півгодинній прогулянці в оббитому залізом і обнесеному згори дротяною сіткою крихітному дворику та в лазні, куди карцерників щочетверга вели через всю зону — отже, можна було перекинутися двома-трьома

словами і з іншими земляками, яких бракувало на «трійці» (щоправда, саме під час його карцерного покарання туди привезуть Василя Лісового). Утримували без виводу на роботу, отже, харчування було зовсім погане: зменшена в півтори рази порція табірної баланди лише через день, а в інші пайка чорного хліба та дві склянки окропу. А ще довелося призупинити переклади Рільке — надісланих у листах текстів оригіналу взяти в камеру не дозволили. Через півроку Стус повернеться в Барашево, щоб за два місяці опинитися тут знову через черговий конфлікт з адміністрацією за свої права — не виключено, що й навмисно спровокував його, щоб зустрітися з Чорноволом. Але «за два тижні побачення зі Славком мене звідти витурили, і тепер я мушу шити рукавиці».

В лютому 1975 року після інсульту помирає Стусова теща Ольга Григорівна. Біль втрати, посилений неможливістю бути на похоронах, мимоволі примушує дивитися в майбутнє, вже сьогодні робити моральний вибір, якого, здавалося б, повністю позбавлений за колючим дротом. Еміграція? Життя, проведене у таборі, за зразком «двадцятип'ятилітників» перед очима? Відмова від приреченого протистояння ради тихого сімейного щастя? «Жити на рідній землі і не мати змоги працювати для неї — то танталові муки... Зрозумій мене, Валю. Я обираю межі Сціллою і Харібдою, мій вибір — межі смертями. І я обиратиму за принципом гідності, за критерієм честі».

Деякою розрадою стало те, що на «трійку» перевели Чорновола. «Наші ліжка стояли майже поруч в довгому бараці, — розповідав В'ячеслав Максимович. — Так само поблизу в цеху стояли електричні машинки, на яких ми шили захисні рукавиці, а в табірній «сім'ї» — специфічному об'єднанні кількох в'язнів для спільного виживання, де порівну

ділиться все — від кусня хліба до шкарпеток, — зібрався справді інтернаціональний колектив з двох українців (Василь і я), двох вірмен (Паруйр Айрікян і Азат Аршакян) і старенького грузина дворянського роду (Васо Елізбарішвілі)».

Влітку сестра і дружина приїхали на чергове побачення — нарешті разом з Дмитриком, про що так довго мріяв. Радість зустрічі матиме доволі болісний відтінок: відчувалось, що три з половиною роки розлуки не могли не віддалити сина від батька, місце якого фактично зайняв дідусь Василь — «дедя», як називав його Дмитро. Листи до сина свідчать, як обережно Стус намацував тон і тематику спілкування, уникаючи фальші та зайвої повчальності і водночас дбаючи про його всебічний розвиток, особливо розвиток мислення. На побаченні, між іншим, учив Дмитрика диханню за йогівською системою, ради хворого серця й профілактики зимових застуд.

Невдовзі після цієї втішної прогалини в безвідрадних таборових буднях — нова смуга випробувань. 16 липня в'язень з колишніх поліцаїв, людина, всупереч «політичній» статті, цілком кримінальною вдачі (саме такі були правою рукою адміністрації), спровокував Стуса на бійку, а коли його погрози залишилися проігнорованими, вдарив ножем, зачепивши руку й сильно підбивши око. Стус подав на нього до суду, «але місцевий прокурор відповів: підстав притягати його до суду немає». Василь Лісовий, який спробував протестувати проти такої сваволі, відправився до ПКТ на півроку, тоді як ініціатор бійки отримав лише 15 діб... Через півтора тижня трапиться прорив виразки. «Ліг спати, але не міг, бо палило в грудях, як ніколи. В 22.30 я встав з ліжка, бо мене стало вернути — хотів вибігти з секції, аби не вирвало в приміщенні. Зробив пару кроків — і впав непритомний.

Коли вернувся до тями, побачив — лежу весь у крові і кров довкола мене. Знову почало рвати — і знову кров'ю — рідкою і запеченою, як галушки. Кажуть, загубив коло 2 л крові». Мешканці барака почали кликати допомогу. «Переляканий солдат на вищці, запідозривши табірний бунт, виставив назустріч автомат. Табірний лікар, будучи напідпитку, з'явився ледве за годину», — згадував В. Чорновіл. «Нарешті, години за три після того, як усе почалося, — переповідає зі слів Бориса Пенсона, іншого учасника подій, Михайло Хейфец, — з'явився «транспорт»: з сусідньої побутової зони пригнали двох зеків-безконвойників з ношами, поклали на них неприютного Стуса: чотири автоматники, плюс два собаки, плюс наглядач конвоювали тіло, і віднесли Василя за триста метрів: туди, де була «шпиталька». Потім ми дізналися, що до ранку до нього все одно ніхто не підходив».

Батькам Стус напише заспокійливе: «Щось зіпсувався шлунок геть — то довелось трохи наматися». Втім, з лікарні його выпишуть з бадьорим діагнозом менш ніж за місяць, щоб у вересні прийняти знов — у такому стані, що необхідність серйозного обстеження й хірургічного втручання була вже поза сумнівом. Довелось готувати до етапування у Центральну лікарню МВС СРСР ім. Газа, під Ленінградом («Гази», як називали її в'язні).

Дорога до Ленінграда лежала, однак, через Київ, на так звану профілактику: в КДБ вирішили, що в такому стані Стус буде згідливішим. Рідних вдалося про це повідомити, хоча вже під самий кінець його тритижневого перебування в місті. З Донецька навіть приїхала Ілина Яківна, якій Господь начебто дав можливість побачити сина — подорож в Мордовію була вже не для її років та здоров'я. Але зустрітись не довелося. Стус розчарував кадебістів своєю незговірливістю:

«Запрошують гебісти на бесіду, я передаю їм через начальника тюрми: «Хіба вас не сповістили з Мордовії, що я з гебнею не розмовляю? Слідство закінчене, КДБ передав мене в розпорядження МВС, службові справи вже в архіві, а приватних розмов у мене з комітетниками не буває». Викликали до кабінету начальника тюрми, там сидять гебісти і прокурор. Прокурор питає: «А зі мною ви розмовлятимете?» — «З вами розмовлятиму». — «Поясніть неформально, чому ви відмовляєтеся розмовляти з працівниками органів?» — «Людина, — пояснюю, — не зобов'язана вести бесіди зі своїми вбивцями». Звичайно, за таких умов ні про які побачення не могло бути мови, як не було й сенсу в подальшому перебуванні на профілактиці. 14 листопада, за кілька годин до Дмитрикового дня народження, він вже сидів у літаку, прикутий наручником до конвоїра.

— Крайкіл! — скрикнуло ізліва. —
Перейми-но! Переймай!
Україно! Будь щаслива!
Сон-тополе! Прощай!
...Валять гуркоти огроми
Сторч на голову тобі...
Пропадіть, аеродроми!
Спопеліться в стожурбі!

Вільний час, якого надмір виявилось тими місяцями (правда, умови для роботи у Ленінграді були гірші, ніж у Мордовії та Києві — «надто нетворча атмосфера»), використовував продуктивно: вивчав англійську, редагував й упорядковував переклади Рільке відповідно до зауважень, надісланих Ю. Бадзьом та Г. Кочуром, виправляючи помилки, зроблені через відсутність німецького словника й описки переписувачів, які

відправляли йому в листах оригінальні тексти. Поспішав упоратися до операції. Вона відбудеться 10 грудня — в річницю прийняття Декларації прав людини (СРСР вже три місяці як підписав Гельсінську угоду про дотримання прав людини, що в очах політв'язнів виглядало облудою та глузуванням)... Виразки виявилось навіть дві, ще й у дуже небезпечному стані, до того ж була деформована дванадцятипала кишка. Вирізали більшу частину шлунка. «Я трохи опирався, мовляв, навіщо так багато, чи не можна лишити більше... Ні, відповідають, не можна». Потім на зоні, відмовляючись від пропозицій покуштувати чогось з передачі або потай приготовану юшку з зібраних у таборі грибів, жартуватиме: «Вшили зеківський шлунок: тільки баланду приймає, а людського харчу ні», — взагалі ж на хвороби ніколи не скаржився, вважаючи це принизливим для себе. В цілому «Гази» приємно вразили людяним ставленням лікарів.

Весь січень 1976 року Стус чекав відправки, але повернувся до Мордовії тільки на початку лютого, і не в Барашево, до Лісового, Чорновола та сусідок за дротом, а в Озерне, табір «17-а», що відрізнявся значно суворішими умовами і доживав останній рік перед закриттям. На той час з українських дисидентів там був лише Василь Овсієнко, якого напередодні Стусового прибуття без причин забрали до «шпитальки», де протримають аж до травня. В Озерному крім Паруйра Айрікіяна та інших давніх знайомих Стус зустрівся з уже згаданим Михайлом Хейфецом, який залишить нам опис його зовнішності після повернення: «З першого погляду Василь вразив мене своєю виснаженістю. Обличчя різке, ніби ножем з дерева різьблене, щоки ніби стесані гемблем до підборіддя, наголо обстрижений череп посилює гостроту рис (обстригання наголо після етапу входило в обряд оформлен-

ня). Загальним обрисом постави Стус нагадував Дон-Кіхота з ілюстрації Доре, хіба що безвусого й безбородого».

Щиро вражений рівнем ерудованості Стуса, шириотою його літературознавчої та філософської обізнаності, Хейфец, саме через це враження довгий час не просив його почитати своїх віршів, не цікавився змістом грубого зошита в дерматиновій палітурці з написом «Палімпсести» на внутрішньому боці. Був упевнений у неминучості розчарування, вважаючи, що такий інтелектуал просто фізично не може бути водночас проникливим ліриком, поетом, що знається на глибинах почуттів, а не просто майстерним віршотворцем. Наважиться лише через кілька місяців — і з подивом зрозуміє, що високі оцінки Стусової творчості, які він чув від Попадюка та інших задовго до його з'явлення в Озерному, не лише не завищені, а навпаки — «мало хто з українців розуміє, який визначний поет живе серед них у наш час»: «На мою думку, Стус — прокладач у поезії нових шляхів, творець нових гармоній. Насамперед він розширив межі поетичної мови, для відтворення нової поетичної свідомості він шукає слів у словесних склепах, комірках національної словотворчості. Ба більше — він, по-моєму, робить замах на усталений національний стиль душі, прагнучи широку, вільну, сформовану безкрайними степами поетичну душу народу обмежити чіткою, стриманою європейською формою вірша».

До речі, стереотип про неможливість поєднання в одній особі мислителя й поета — не єдиний, який Василь Семенович зруйнував у Хейфеца. Михайло Рувимович мав стійке упередження щодо авторів, відмічених офіційним визнанням, преміями та фавором — і Стус методично, на аналізі численних прикладів доводив, що українські радянські класики

Тичина, Рильський, Бажан, російський шістдесятник Андрій Вознесенський попри свій конформізм, нещире плазування перед владою були в найкращих своїх виявах справжніми й талановитими поетами. За цим прагненням віддати належне людині, чю позицію вважаєш для себе абсолютно неприйнятною, стояла навіть не толерантність, а загострене почуття справедливості. Ще більше стосувалося це таких людей, як Іван Дзюба, якого Стус продовжував вважати «величезним талантом у літературознавстві». «Коли хто-небудь критично говорив про Іванову покаяння, Василь якомога чемніше зупиняв: “Не знаєте ви, що він переніс під час слідства. Адже на нього, як на найзначнішу фігуру, і тиск був найбільший”», — свідчить Василь Овсієнко. І все ж Дзюба збивав його з пантелику: «Я ще міг розуміти, коли він рятувався од звичайної загибелі. Але протоптувати стежку до літератури, на яку він вже втратив моральне право, це той незбагнений надмір, який мене обходить дуже істотно. І все ж я не маю гніву на нього, а тільки боляче мені. Дуже-дуже боляче». Саме нездійсненна необхідність порозумітися, глянути один одному в очі, викликали до життя відкритий лист до Дзюби, рядки з якого ми винесли в епіграф. «Кожного із твоїх учорашніх шанувальників, — писав Стус, — не може не огортати болюча думка: хто ж ти єси, Іване?.. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чийм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення. І через це я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужуся пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози». Потім шкодуватиме про цей крок, марно сподіватиметься, що лист, позацензурно переданий разом з іншими матеріалами на волю, не було оприлюднено. «Як

тепер бачу, стоїть Василь під баракком зі свіжим номером «Вітчизни», перебігає очима його статтю... і мовить: “Крейсер у калюжі... Бідний Іване, що з тебе зробили...”»

Умови мало сприяли післяопераційному одужанню, до того ж капітан Зіненко, відомий жорстоким ставленням до в'язнів, особливо ж до своїх земляків-українців, не раз карав Стуса карцером через різні дрібниці. У травні, начебто виявивши гуманність (чи, скоріше, зробивши чергову спробу знайти спільну мову за допомогою «пряника», коли вже «батіг» виявився недієвим), адміністрація та КДБ вирішать направити його до лікарні для надання інвалідності (що передбачало скорочений робочий день, зменшену норму і трохи краще харчування). До «шпитальки» Василь вирішив узяти щойно надісланий через «Книга — поштою» томик Секста Емпірика. Це не дозволялося, але на «трійці» Стус з Чорноволом та Айрікяном у таких випадках завжди заявляли про відмову від етапування без книжки, і начальству було легше порушити інструкцію, ніж пояснювати КДБ причини зриву призначеного етапу. Проте тут ця схема не спрацювала, Зіненко вирішив питання силою: книжку відібрали, в лікарню доставили примусово, в тісній будці автозака мордовським бездоріжжям. Знаючи, що капітан вчинив протизаконно, Стус написав скаргу, де назвав його «фашистом». Оскільки формально Зіненко дійсно мусив скасувати етап на вимогу в'язня (інша річ, що оскільки розпорядження про етап надходило від КДБ, це мало би для нього ще гірші наслідки), він отримав догану, за яку і помстився — одразу після повернення Стуса з лікарні відправив його, незважаючи на призначену інвалідність, на п'ятнадцять дів до ШЗО. Найстарший в'язень «17-а» Роман Семенюк, колишній борець УПА, що мріяв дожити до звільнення і тому не підтримував ніяких табірних акцій, сам

вирішив проголосити голодовку «на оборону Василя». Аби до неї могло залучитись якомога більше в'язнів, голодування зробили частковим — усі п'ятнадцять днів разом зі Стусом з'їдати тільки карцерну пайку. Це теж було дієвою акцією протесту, яка псувала начальству звітність. Але Стус відсидів у карцері весь визначений термін, а повернувшись, написав заяву до Верховної Ради СРСР: «Сегодня я пришел к выводу, что меня сознательно низвели до положения неодушевленной вещи, оприходованной по ведомству имущества КГБ... Репрессивные органы... прямо подталкивают меня к решению об отказе от советского гражданства, это можно понять: ведь я — украинский патриот, а с такой атрибуцией мне гарантирована пожизненная опека сыскных служб. Итак, я заявляю: оставаться подданным СССР больше не считаю для себя возможным, а потому прошу выдворить меня за пределы страны, в которой мои человеческие права попираются столь бесцеремонным образом. Решиться на подобный шаг — слишком тяжело, но удержаться от него в создавшихся условиях, оказывается, еще тяжелее».

Мстивий Зіненко — дуже ймовірно, що за порадою КДБ — винайшов більш дієвий спосіб дошкулити Стусові, аніж карцер і навіть позбавлення побачень (цього року зустрінися з рідними так і не доведеться). Заборонить надсилати на волю листи з віршами. «Условности стихами» вбачатиме навіть у переписаних рядках Шевченка та Бодлера. А в кінці серпня, коли зона «17-а» припинила своє існування і в'язнів переселили до Лесного, у Стуса на обшуку відібрали зошит, що містив понад 600 віршів. Виявилось, однак, що Семенюк, Хейфец та Овсієнко, передбачивши такий розвиток подій, почали вчити їх напам'ять та переписувати у чернетки, які вдалося сховати від обшуку. П'ять десятків поезій відновили

одразу. Стус, звичайно, не заспокоївся, наполегливо допитувався про долю «Палімпсестів». Скажуть, нібито їх було знищено, і за протести тиждень протримають у карцері: «Перший тиждень поров гарячку, тому другий тиждень мерз». Третій тиждень провів у лікарні, де зняли інвалідність і дали робочу групу. Після лікарні повернули «знищений» зошит — виявляється, то був лише психологічний тиск...

Річницю підписання Прикінцевого Акта Гельсінської наради та прийняття Декларації прав людини Стус «відсвяткував» політичними голодовками та черговими листами-протестами до Президії Верховної Ради. На дев'ятнадцятій зоні, зараз же коло такого знайомого карцеру, міне останній рік його табірною ув'язнення. Замість шиття рукавиць тут довелося чистити дерев'яні корпуси для годинникового механізму. Робота вимагала певної уваги, вже не вдавалося, як звик Стус, працюючи, думати про своє. Були, однак, і переваги — велика зона, значно ширше коло спілкування. «Нове людне гамірне оточення, нові знайомства дещо обтяжливі, дещо вражають мої герметизовані нахили, але то на користь: до моєї мушлі потрапляє більше світу».

11 січня 1977 року, напередодні п'ятої річниці арешту, з якої рахувався табірний «стаж», почнеться майже двохмісячний етап на Колиму, до місця заслання. Тюрми Челябінська, Новосибірська, Іркутська з тарганами, вошами та п'яними наглядачами, «ніби вихопленими з когорта жандармів-самодурів часів Миколи I чи Олександра II...» З Хабаровська — переліт пасажирським літаком в компанії рецидивіста, з яким скували наручниками. Від Магадана до Усть-Омчуга — чотириста кілометрів у «воронку» з буржуйкою всередині. Лише 5 березня дістався до місця заслання — селище шахти імені Матросова (колишне імені Берії).

Почалася робота — учнем проходчика підземної ділянки. «Шахта, але безпечна: покрівля міцна, вся блищить од золота, срібла й діамантів», — заспокоюватиме в листі дружину. Насправді все було аж зовсім не райдужно. «Страшний пил у вибої, бо вентиляції нема: бурять вертикальні глухі штреки. Молоток важить коло 50 кг, штанга — до 85 кг. Коли бурять «вікна», доводиться лопатити. Респіратор (марлева пов'язка) за півгодини стає непридатний: він стає мокрий і вкривається шаром пилу. Тоді скидаєш його і працюєш без захисту. Кажуть, молоді хлопці (одразу після війська) за півроку такої пекельної праці стають силікозниками. За порохом не видно лопати, якою працюєш. Коли закінчуєш роботу — немає сухого рубчика — вийдеш до кліті під крижане повітря, яке не підігрівається. Пневмонія, міозит, радикуліт — переслідують кожного шахтаря». Хтось йшов на цю каторгу добровільно, заради заробітку, хтось, як Стус, примусом.

Три місяці виснажливої праці («Була робота і сон. Проміжків не існувало») ставали зовсім нестерпними через неспокійних сусідів по кімнаті в гуртожитку з їхньою постійною пиятикою. Стус спробував переселитися до іншої кімнати — це кваліфікували як «порушення режиму». Довелося відстоювати свої права, посилатися на право, «яке дозволяє мені проживати в межах району, обирати житло своєю волею. Переверзев [начальник міліції] тільки злісно усміхався, перейшовши на брудну лайку. Довелося його поставити на місце. “Зі мною навіть у концтаборі не розмовляли таким тоном”». Зазначимо, що мова на тій бесіді йшла про дозвіл на приїзд дружини, і Стус, здавалося б, уже мав подібний досвід, коли через його незговірливість у Києві під час профілактики не дозволили побачення. Але ні на які компроміси йти не збирався: «Хіба моя жінка — то теж стаття «поощрення» в системі

кагебістського виховання?» Цю його незговірливість не схвалювали навіть більшість друзів-табірників, але Стус мав і свій кодекс гідності, всупереч якому не міг чинити, і розуміння того, що поступитися в малому значить дати підстави для подальшого випробування на міцність.

Валентина все ж таки приїде влітку. «Нас поселили в т. зв. готелі, — описуватиме Стус цю зустріч, у «захалавньому» таборовому зошиті під час другого ув'язнення, — підселивши водночас двох кагебістів, що спокійно прослуховували всі наші розмови. Якось вони вдерлися до нас, сіли до столу, а один з них, вийнявши ножа, почав випробовувати мої нерви. Я просто не реагував на цю дешеву витівку. Інший пожилець хотів подарувати мені ножа; я відмовився од подарунка, навіть не знаючи, що це провокація з можливим осудженням (збереження холодної зброї)!» Подібні провокації — намовляння підкласти в його речі зброю, підпоїти, «аби лиш запах був» — траплятимуться, за його твердженням, і надалі.

Але найбільше прикростей задавало постійне зникнення листів, які надсилали друзі. Пошта приносила лише листи від рідних («негромадянського плану»), і Стус добре розумів, що винна в цьому зовсім не пошта. Відбив телеграму голові КДБ Ю. Андропову: «Ваша служба ворует всю мою корреспонденцію. Издевается, превышая власть. Обеспечьте законность». Потім ще кілька разів. «Телеграми відсилали, але користі не було. Хіба шкода: це стало добре видно із щомісячних відвідин міліції (т. зв. реєстрація). Їздити туди треба було за 30 км (с. Гастелло)». В Україні ще 9 листопада 1976 року була створена, за зразком вже існуючої в Москві, Українська Гельсінська група по нагляду за дотриманням прав людини, і рішення про посилений нагляд за Стусом та обмеження його контактів з «материком» приймалося, певно, на найви-

щому рівні. І це було не випадково. «До січня 1972 р. я був українофілом (здається, більшість моїх знайомих мала таку ж барву). Мордовія мене зробила українцем, — писав Стус друзям із заслання. — Тепер мені байдуже, як мене називатимуть: націоналістом чи шпигуном, чи зрадником. Я знаю своє: надто катастрофічне духовне існування мого народу, щоб можна було сидіти, склавши руки».

20 серпня, залишившись без ключа, який заніс із собою сусід, спробував дібратися до кімнати через віконну квартиру. Не втримався, падаючи, вибив обидві п'яткові кістки. Дружині напише, що в лікарню ліг на обстеження, і тільки через три місяці, коли знадобиться страховий поліс, що зберігався в неї, доведеться відкрити правду. Батькам і Марусі в цей же час писатиме заспокійливе: «Всі хворіють — і тато, і тесь, і Валя плаче. Один я здоровий. Тату, весь час Ви пишете, що я мало повідомляю. А що? У мене ж ніяких змін: робота і келія гуртожитку». Днями в «Літературній Україні» з'явилася покаянна стаття Дмитрикового хрещеного Василя Захарченка, який після мужньої поведінки під час суду над Стусом не надовго переходив його на волі — а ось тепер, не витримавши тиску, був вимушений купувати собі амністію ціною паплюження своїх товаришів. «Фе, Василю!» — такого короткого листа відправить йому Стус (але в цій лаконічності прозоро проглядає і однозначне засудження його вчинку, і готовність по-людськи його зрозуміти, зберегти дружні стосунки, зглянутися на слабкість, яка все ж не вилілася в зраду). Батькові ж, який, відчуваючи, що доживає останні місяці, мріяв бачити сина коло себе, без ганебного тавра каторжанина, пояснював на прикладі Захарченка: «Хочеш, може, щоб і я так зробив? То краще мені померти, ніж мати таку ганьбу... Я пишу вірші і гадаю, що колись то потрібне буде моєму народові. А що мене

мучать за них — то що зробиш? Не я перший, не я останній». І був упевнений, що «старий козак», як називав він у листах Семена Дем'яновича, його розуміє — ці ж закладені батьком поняття про честь і гідність проніс він через життя.

Проте батькове здоров'я дійсно було в критичному стані, і Василь ще в гіпсі, пересуваючись на милицях, став добиватися дозволу на поїздку в Донецьк. Відповіли, що без завірної лікарем телеграми про те, що батько при смерті, це неможливо.

10 лютого 1978 року до Стуса заявилися з десятигодинним обшуком начебто у зв'язку з арештом Левка Лук'яненка. Конфіскували вірші, деякі листи та записи. Василь Семенович почав готуватися до найгіршого. «Можуть бути всякі продовження. Через це — нічого не шли мені, — писав дружині. — Коли б мене взяли — не спіши їхати в це пекло, а бомбардуй офіційні органи — аби всі речі по мені переслали Тобі. Бо марне наберешся горя — в такій дорозі».

У травні дійсно надійшла телеграма про критичний стан Семена Дем'яновича, але на батьківщину не відпускали. Стус оголосив голодовку протесту, телеграми на його захист полетіли з Києва та з місць заслання, з Москви від А. Д. Сахарова. До того ж Василя щойно прийняли до ПЕН-клубу (заяву написав ще в таборі), і надавати справі міжнародного резонансу було не варто. Довелося дозволити тижневу відпустку (перед тим протримавши ніч у КПЗ), і вчасно — батька вдалося застати ще живим. «Старий козак» був щасливий, а вночі, вставши з ліжка й вийшовши з палати, впав мертвий. На похорон приїде багато народу — саманова хатинка на Чуваській ще ніколи не приймала такого натовпу. Тиждень минув у довгих розмовах з рідними та товаришами, за сім років мовчання.

І знову — Новосибірськ, Якутськ, Магадан... «Повернувся до Колими — ніби до в'язниці». В Усть-Омчuzі в кабінеті Переверзева на нього чекала заступник редактора районної газети «Ленинское знамя» Артеміда Супряга, яка готувала про нього статтю. «Поставила мені два питання: «какие еще права нужны советским людям» і «что вы имеете в виду, говоря о Самостийной Украине». Я відповів їй, що статті-дифамації мені відомі як жанр. Знаю, до чого жанр зобов'язує. Будь-яка відповідь буде витлумачена проти мене». Стаття «Друзья и враги Василя Стуса» незабаром з'явиться в газеті. «Як згодом виявилось, Супряга не марнувала часу: поки я був у Донецьку, вона вояжувала на рудні, готувала статтю. Чимало людей заявило мені потім, що нічого схожого вони не говорили, але свої журналістські обов'язки Супряга, забезпечена бронєю КГБ, розуміла по-своєму». Між іншим, у статті було вкрай перекручено випадок, коли Стус відмовився працювати без респіратора, вимагаючи їх не лише для себе, а для всіх шахтарів. Василь Семенович добився права «публічно відповісти на публічну дифамацію». Оголосили про проведення в актовому залі поширеного засідання рудкому, «куди запросили підготовлену публіку. Був і журналіст з газети (Супряги не було)». Якраз приїхала дружина, і Стус прийшов туди разом з нею. «Спочатку хтось там виступив, звинувачувати почали Василя. Парторг, ще якийсь там з парткабінету виступив. А потім почав Василь», — згадує Валентина Василівна. «Я почав відповідати на брехню досить різко і аргументовано. Режисери побачили, що вистава може не вийти — почали обструкцію, не даючи мені говорити. Нічого не лишалося як покинути залу разом з дружиною, звинувативши публіку в боягузтві». Потім в гуртожитку йому потай тисли руку: «Я тобою восхищаюся, Василь. Но не могу

я...» Заробітчанами, певна річ, було що втрачати. Втім, на те засідання їх ніхто й не запрошував.

Прощався з жінкою в песимістичому настрої: «Відчуваю, що бачитися вдруге доведеться, напевно, в таборі». Передчуття не справдилися. Після чергової низки провокацій і наклепів, після повторної заяви про відмову від радянського громадянства, зробленої в кінці 1978 року (такої ж безрезультатної, як перша), після протесту проти нового ув'язнення Василя Овсієнка, засудженого у лютому 1979-го фактично лише за те, що два місяці тому приєднався до Української Гельсінської групи (заступивши місце її заарештованих засновників), Стус у вересні 1979 року повертається до Києва. Не в святошинський будинок під соснами, як мріялось — його вже не існувало, дружина з сином кілька місяців тому переїхали до нової квартири (за тиждень до його повернення КДБ проведе там обшук).

Через кілька днів до Стусів завітала Оксана Яківна Мешко. 75-річна жінка, майже всі родичі якої стали жертвами більшовистського терору, згодом сталінських репресій, а зараз потерпав у таборах її син Олесь Сергієнко, стояла біля початків Української Гельсінської групи і, на відміну від першоініціатора її створення Миколи Руденка, з самого початку усвідомлювала, що, незважаючи на легальний і конституційний характер декларованої діяльності, її засновників та учасників чекатиме арешт — але свідомо йшла на цей крок, бо не могла інакше. Зараз, майже через три роки, це вже було зрозуміло всім. У Стуса перед очима стояв приклад того ж Василя Овсієнка і його попередників — Миколи Руденка і Левка Лук'яненка, Олекси Тихого і Миколи Матусевича, Мирослава Мариновича і Петра Вінса, згодом — Олеся Бердника, Йосифа Зісельса, Петра і Василя Січків, Юрія Литвина... Нові члени заступали

місце заарештованих, щоб дуже швидко розділити їхню долю (Оксану Яківну довго не чіпатимуть через похилий вік, але врешті-решт і її не омине ця чаша: півроку ув'язнення і п'ять років заслання). Стус дав згоду на приєднання до поріділої УГГ ще на засланні, і тепер мав остаточно це підтвердити. «Може, ти б не вступав?» — тільки й зітхне дружина, але без особливої надії — все було неодноразово обговорено ще під час її приїздів на Колиму. «Світ, що мені відкрився, — такий, що нічого страшного в ньому бути не може (втрата цього світу — з позитивним знаком)», — писав їй звідти Василь. Моральної можливості пристосовуватися до цього світу він не бачив.

Стус не був політиком, і своє членство в Гельсінській групі не вважав політичною діяльністю. Для нього це було справою зовсім іншого плану: «Розумієш, наша нація така, що честі й гідності не має, — так приблизно передає Дмитро Стус батькові слова, сказані одному з друзів, що намагався відраяти його від цього самогубного кроку, — і має бути хтось, хто мусить мати прапор чи бути якимсь хоч маленьким, але символом, що мають бути люди, які можуть показати, що честь в нації ще є. Якби був хтось інший, я б писав вірші. А ти підеш?»

Чи легко приймалось те рішення? В Києві, коли після восьми років неволі нарешті з'єднався з сім'єю, спокуса «лягти на дно», зажити відносно спокійним життям обивателя з його тихими радощами серед люблячих людей була, на відміну від заслання, надто близькою. Але «коли життя забрано — крихт я не потребую». Готуючи інформаційні матеріали Групи, водночас правив та впорядковував свої вірші. «Він щось переписував, щось доробляв. Хотів щось встигнути», — свідчить Валентина Василівна. На Захід будуть передані «Палімпсести»

(побачать там світ уже після його смерті). З 22 жовтня працює на заводі імені Паризької комуні формувальником у ливарному цеху. «Праця... виявилася зтяжка для мене: наносившись опок, я ледве що міг ходити (так боліла нога). Довелося змінити роботу; знову-таки дістав її не за фахом. Стоячи за конвеєром, я квацяз щіткою підошви взуття; за це мені платили від 80 до 120 крб. місячно».

Менше восьми місяців довелося провести на волі — якщо можна вважати волею адміністративний нагляд із заборонаю залишати квартиру після восьмої години вечора. 14 травня 1980 року — новий арешт (ордер було підписано ще 12-м числом). Українську столицю готували до Олімпіади (хоча й бойкотованої багатьма країнами на знак протесту проти радянські війни в Афганістані), і звільнення її від дисидентів, прирівняних до повій та інших «груп ризику», становило частину цієї програми. Під час слідства Стус дотримувався тієї лінії, яку визначив у листі друзям із заслання три роки тому: «В разі арешту я відмовлятимусь вести будь-яку досудову розмову, хай і запакують у божевільню. В разі суду я вимагатиму відкритого судового процесу, представників міжнародних організацій, членів Наглядового комітету, Конгресу світових українців. А не доможуся — оголошу голодівку на весь час суду, не відповідаючи на питання. Мое слово — буде лише останнє. І в ньому я не дам завузити предмету судового обговорення, а називатиму проблему, яку старанно ховають і в суді: стан мого народу, репресії українців, суть т. зв. інтернаціоналізму по-російському і т. д.».

29 вересня розпочався суд — у тій же будівлі на Богдана Хмельницького, що й перший, тільки в іншому залі. «Жодного вільного стільця, але й жодного знайомого обличчя», — розповідає Михайлина Коцюбинська. Як і під час «товари-

ського суду» на колимському руднику, «зігнано спеціально перевірену й підготовлену публіку, щоб інсценізувати відкритий суд». Валентину Василівну не просто не сповістили про початок суду — буквально напередодні слідчий у телефонній розмові брехав їй, що дата невідома. Коли ж прийшла на другий день, не пустили до залу. Натомість привезли «свідків» аж з Колими (судові витрати, звичайно, лягали на підсудного). Михайлина Хомівна на вимогу охарактеризувати підсудного фактично виголосила промову на його захист: «То, власне, був мій перший публічний виступ про Василя, і я щаслива, що зуміла сказати те, що належало... Я говорила про нього як про людину високого сумління, людину честі й ідеї, яких так мало стрічається в житті і яких треба плекати й оберігати, а не судити», «людину з оголеною совістю, нездатну пройти повз найменшу несправедливість». А Стус скористався своїм правом задавати запитання свідкові для того, щоб вказати на протизаконність дійства, що відбувалося, і повідомити про подробиці проведення попереднього слідства:

«СТУС. Известно ли свидетелю, что в Декларации прав человека записано право на свои взгляды?

КОЦЮБИНСКАЯ. Да.

СТУС. Известно ли свидетелю о тайне личной переписки?

КОЦЮБИНСКАЯ. Да.

СТУС. Известно ли свидетелю, что во время предварительного следствия ко мне 8 августа применяли пытки? Вот их автор (Стус показал на стоящего у двери зам. начальника следственного изолятора КГБ).

КОЦЮБИНСКАЯ. Не известно. Но если так говорит Стус, то это правда». (Цитуємо за московським самвидавним журналом «Хроника текущих событий».)

А дружина вже засудженого Юрія Бадзя Світлана Кириченко взагалі відмовилася від показань, заявивши про незаконність суду і про те, що «свідчитиме на тому суді, де Стус буде звинувачувати, а не сидіти на лаві підсудних».

Але за цю спробу поламати гру було взято реванш: усупереч визначеній процедурі, підсудному не дали останнього слова (цитований вище лист друзям з Колими був залучений до матеріалів справи, отже про лінію, яку Стус збирався вести на суді, знали). Тільки й устиг продекламувати з місця: «И вы не смаете всей вашей черной кровью...» «Він піднявся, а йому давай рота затуляти. Прямо фізично! Руки один йому скручує, а другий рота затуляє», — розповідала дружина поета, яку впустили лише на оголошення вироку. Вирок, попри те, що суд тривав лише чотири дні, був значно суворіший від першого: як «політичного рецидивіста» Стуса засудили на десять років таборів суворого режиму і п'ять років заслання.

12 жовтня до Мадридської наради з перевірки Гельсінських угод було відправлено звернення академіка А. Сахарова (який сам на той час уже перебував під домашнім арештом у Горькому): «1980 рік позначився в нашій країні багатьма несправедливими вироками і переслідуваннями правозахисників. Але навіть на цьому трагічному фоні вирок українському поетові В. Стусові вирізняється своєю нелюдністю... Невже країна, в якій уже загинули або зазнали репресій і переслідувань численні її поети, потребує нової жертви, нового сорому?» Наслідків воно не мало — через тиждень вирок буде затверджено. Стуса ця новина застала на лікарняному ліжку — 15 жовтня вирізали гнійний апендикс. Отже доля подарувала ще місяць відстрочки, перш ніж назавжди розлучити з Україною.

Колонія ВС-389/36 у селищі Кучино Чусівського району Пермської області була заснована в тому ж переламному для українських опозиціонерів 1972 році. Тоді з мордовських таборів до колишньої ВТК-6, яка з самого початку існування вирізнялася посилено жорстким режимом, а за часів Хрущова правила за спеціалізовану зону для засуджених працівників правоохоронних органів, було переведено з Мордовії особливо небезпечних, з погляду влади, політв'язнів — переважно українців та мешканців прибалтійських республік. «13 липня 1972 року в умовах надсекретності (навіть конвоїри були одягнуті в спортивні костюми) на станцію Чусова прибув перший ешелон з декількома сотнями мордовських в'язнів суворого режиму. В дорозі він був три доби. Рухався ночами. Удень в'язні знемагали в розпечених «столипінах» (того спекотного літа горіли ліси і торфовища). Неприємні. Один помер. Багато хто, коли вивантажували, не міг устояти на ногах», — розповідає Василь Овсієнко. Кучинський табір став частиною системи пермських політзон ВС-389/35, ВС-389/36, ВС-389/37 (або, як називали їх у самвидаві, «Перм-35», «Перм-36», «Перм-37»). Тут відбували покарання багато з товарищів Стуса, згадки про «товариства із чусовських печер», «замордовську, запермську січ» часто з'являються в його листах з Мордовії та Колими.

А на початку 1980 року за триста метрів від табору суворого режиму в приміщеннях колишньої пилорами створюється новий табірний підрозділ — ділянка особливого режиму. Сюди 1 березня перевезуть з мордовського табору в Сосновці 33 в'язнів особливо суворого режиму (один знов помер в дорозі). Серед них — члени УГГ Левко Лук'яненко, Олесь Бердник, Олекса Тихий, Богдан Ребрик, Данило Шумук. Тримали, однак, окремо одне від одного — хіба що на короткий час садили разом у камеру, щоб підслухати розмови.

«Фактично це був не табір, а тюрма з надзорстким режимом утримання, — продовжує Василь Овсієнко, який стратив тут шість років життя. — Якщо в кримінальних таборах рецидивістів виводили в цехи робочої зони, то ми й працювали в камерах через коридор. Прогулянки нам давалися одну годину на добу в оббитому бляхою дворику 2 на 3 метри, заснованому згори колючим дротом, а на помості — наглядач. З наших камер було видно тільки огорожу за 5 метрів від вікна і трошки неба. Огорож різного типу сім, у тому числі під напругою, в периметрі заборонена зона становила 21 метр. Харчування наше коштувало 24—25 рублів на місяць, вода іржава та смердюча. Ми стрижені, увесь наш одяг зі смугастої тканини. Побачення нам належало одне на рік, пакунок до 5 кг — один на рік після половини терміну, та й тих старалися позбавити. Дехто з нас роками не бачив нікого, крім співкамерників та наглядачів. Робота — прикручувати до шнура праски детальку, в яку вкручується лампочка. Робота не важка, але її багато: невиконання норми, як і будь-яке порушення режиму, каралося карцером, позбавленням побачення, пакунка, ларка (щомісяця дозволялося додатково купити продуктів на 4—6 рублів). «Злісних порушників режиму» карали ув'язненням до одиночки на рік, до тюрми на три роки».

Кучинську зону називатимуть «табором смерті» — вісім чоловік загинуть або після неї в різних лікарнях, як Олекса Тихий, Валерій Марченко, Юрій Литвин (останнього було знайдено у камері з розтягим животом, але без знаряддя, яким це було зроблено — самогубство? вбивство?), або безпосередньо в ній, як Василь Стус. Життя в'язнів не мало ніякої ціни («Да вы все здесь подохнете... всех закопаем вот там», — наводить Леонід Бородін слова когось з начальства),

тому голодовки та інші звичні акції протесту були тут недовими. Крім того, нелюдські умови утримання ламали характери. Письменник-фантаст Олесь Бердник, який пройшов ще сталінські табори, був одним з першоініціаторів Української Гельсінської групи, тут став «на шлях виправлення», добиваючись амністії. Стус же зазнав іншого надламу: за одноставним свідченням товаришів п'ять років ув'язнення остаточно виснажать його психологічно.

Він багато читатиме й далі (і в листах до сина дбатиме про коло його читання, даючи докладні поради), вивчатиме англійську й французьку мови, писатиме вірші, перекладатиме (збережуться лише кілька поезій та фрагменти «Таборового зошиту» — пересилати вірші в листах було суворо заборонено), але відчуття безнадії все виразніше прозиратиме і в його листах, і в його вчинках. Песимістично оцінює наслідки діяльності Української Гельсінської групи порівняно з польською «Солідарністю». З боєм пише про те, що в українських літературних журналах стало вже зовсім нічого читати. «Талановиті автори або мовчать... або займаються бозна-чим». Бо не їх час, не час «шістдесятників». «Час визначає кожного митця на волячий терпець, на опір. Коли почали тягнути жили — найперші упокорилися талановиті».

Весною 1981 року дружина з сином відвідали його у «тому бандитському Кучино», як назве його Валентина Василівна, маючи на увазі зовсім не контингент в'язнів: «Наскільки тут уже нелюдські були умови. І хіба їм є прощення? Я не знаю...». Це було перше й останнє побачення. Наступні півтора року минатимуть у конфліктах з адміністрацією і карцерних покараннях у відповідь. Швидко псуватиметься зір: на волі не носив окулярів, у грудні 1981 року пропишуть з діоптріями 0,8, через рік проситиме вислати вже 1,5.

Щодо конфліктів, то Стус їх не провокував — навпаки, адміністрація не проминала нагоди причепитися до дріб'язкових, а то й вигаданих провин. «Перших днів 1983 року, — розповідає Овсієнко, — Василь звернувся до чергового помічника начальника колонії капітана Ляпунова, щоб довідатися про долю вилучених недавно під час обшуку паперів, на які не видали ніякого документа.

— Хто забрав?

— Отой новий офіцер, татарин, прізвища його не знаю.

Ляпунов склав рапорт, у якому зобразив розмову як образу національної гідності майора Гатіна, і Василя у Різдвяний вечір, якраз на день його народження, посадили до карцеру». З камери Стус прокричить, нагадуючи про наближення річниці арештів 1972 року: «Хто не братиме участь в голодовці 12 січня, той боягуз!» — чим здивує і засмутить товаришів: за зеківською етикою голодування завжди було справою вільною, ніякий тиск тут недоречний. Юрій Литвин виправдуватиме його, мовляв, поет живе в своєму світі, нам невідомому... Після карцера Стуса оформили в «одиначку», де він провів більше року.

За цей час серед інших жорстких заходів, якими новий Генеральний секретар Юрій Андропов намагався запобігти кризі в країні, до Карного кодексу було введено статтю 183³, згідно з якою систематичні порушення режиму каралися додатковими п'ятьма роками ув'язнення. Теоретично це відкривало можливість зробити ув'язнення довічним, а оскільки стаття вже була не політичною, то відбувати цей новий термін довелося б уже в кримінальному таборі з усіма прогнозованими наслідками. Тому кожна акція протесту давала підстави для відкриття нової справи, і було вирішено не проводити їх без серйозної потреби, а в разі необхідності

готувати так, щоб могло залучитися якомога більше учасників. Але Стус, повернувшись з «одиначки», здавалось, не вважав на те. На будь-який вияв несправедливості на його або іншу адресу відповідав заявами, а то й оголошував голодовку. «Складається таке незручне становище, — пояснював делікатність таких моментів Левко Лук'яненко. — Що робити? Включатися? Так сама обстановка непередбачена, щоби всі включалися. Не включатися? Це покинути чоловіка один на один з адміністрацією. Також незручно, совість якось не дозволяє. Виникали тоді трохи ненормальні взаємини, бо в таку акцію включалися не всі, хто міг включитися». Проте до справжніх конфліктів з товаришами не доходило — вдавалося дійти до порозуміння з обох боків. «Василю, не можу я бути таким, як ви, — переповідає свою розмову з ним Василь Овсієнко. — Я здатний на екстремальні вчинки, але протягом короткого періоду. Не можу я бути в стані конфронтації постійно. Мене не вистачить надовго. Не можу я братися за камінь, якого знаю, що не підніму. Тільки зігнуся та осоромлюся. Не можу я постійно палахкотіти, але я годен ще багато літ чадіти, хай їм дим очі виїдає...

Василь погоджувався з цим і казав, що негоже і йому весь час вириватися попереду, треба оглядатися на громаду, на фізичні та духовні спромоги цих виснажених, а часом і перетлїлих людей, котрим уже просто негоже поступитися своєю позицією, тому вони через силу стоять на своєму, лиш би не поступитися назад — де там уже йти вперед!

— Я не герой, Василю, я жертва. І якщо хочете знати, то цілком серйозно вважаю, що крім як на оце сидіння, я вже ні на що не годен — тут із мене найбільша користь Україні...»

Влітку 1984 року нарешті дозволять побачення, і Валентина Василівна з Дмитром та Марією Семенівною приїдуть

до Кучино. Стус кілька разів застерігав від поїздки — «заборона побачитися може статися будь-коли, навіть ув останній день». Зустрітися дійсно не вдалося, але начебто з формальної провини самого Василя Семеновича: не схотів виконати якийсь звичайний ритуал перед виходом — чи пройти принизливий особистий обшук (якому, до речі, тут піддавали й відвідувачів, а для в'язнів згодом проводитимуть по кілька разів на день, виводячи на роботу й повертаючи до камер), чи навіть просто назвати у віконце прізвище та статтю. Це згодом сам підтвердить у листах: «Тут, мабуть, не побачимся з Вами до самого кінця, бо саме передбачення обставлене всякими принизливими процедурами, подолати які мені з кожним днем стає все важче. Отож, хоч інші і проходять цей бар'єр, а я — не можу. Думаю, через те, що перетерпіла моя душа не може спокійно переносити найменшої образи... До всього тут треба на короткому побаченні розмовляти поросійськи, а я того і не уявляю — як би то я з Вами говорив нерідною мовою... Вальочку, люба моя, повір мені — я не можу йти на побачення з Тобою (Тобою!), заплативши за зустріч самоприниженням, яке чомусь називають ритуалом». Це при тому, що всі листи пронизані пекучим болем розлуки. Стус живе батьківщиною, рідними, особливо турбується про здоров'я матері, яка тяжко хворіла, і з жахом думає, що черговий лист може її вже не застати (старенька, втім, переживе сина на вісім з половиною років, дочекавшись його посмертного визнання, але так і не змирившись з втратою), з подивом та легкою іронією сприймає звістку про одруження сина з Оксаною Дворко. Відчувається, що побачення з рідними для нього багато значило... але через деякі речі він не міг переступити навіть заради цього — і невідомо, наскільки в такій принциповості можна вбачати ознаки психічного розладу.

Так чи інакше, «ніяких побачень я не уявляю в цих умовах (і не один я, до речі). Отож, до побачення у просторі і до побачення у часі». Остання фраза — це рядок з вірша, написаного ще на початку другого ув'язнення.

Серед інших засобів тиску на Стуса залюбки використовували довге утримання його в одній камері з Борисом Ромашовим — фактично кримінальником, який «заполітикував» у таборі, де сидів за вбивство, побував деякий час у мордовській політзоні, а через чотири місяці після звільнення опиниться за ґратами знову — за п'яне хуліганство з «політичним» відтинком, що з оглядом на табірне минуле дасть підстави відправити його на Кучинську політзону. Людина небезпечна й психічно нездорова (мав довідку), він конфліктував з усіма сусідами по нарах, доходячи й до різанини. На Стуса кинувся в робочій камері з півметровою механічною викруткою. У таких випадках скрізь по тюрмах і таборах учасників конфлікту ізолюють одне від одного, але Стуса і надалі сажатимуть в камеру з Ромашовим, терпіти якого з його запальним характером буде все важче. В червні 1985 року в'язні домагатимуться, щоб Стуса з Ромашовим розвели по різних камерах. Російський письменник Леонід Бородин зголосився добровольцем сісти з Ромашовим. Але, на його превеликий подив, опинився в камері зі Стусом. Це, напевно, теж був експеримент — звести разом українського і російського «націоналістів», демократа й монархіста.

Але табірних «вихователів» чекало розчарування. Співкамерники чудово проводили дозвілля в розмовах про літературу — російську, блискучим знавцем якої показав себе Стус, і українську, до якої Бородин виявляв щире зацікавлення, дещо незвичне для «великодержавного шовініста». Обговорюватимуть роман Сергія Залигіна «После бури» — пер-

шу ластівку прози епохи «перебудови», майже не помічену на волі, — і поезію Богдана-Ігоря Антонича. Перше знайомство з віршами самого Стуса в Леоніда Івановича відбулося ще тоді, коли він сидів у одній камері з Михайлом Горинем, який на його прохання організує їхню доставку від автора «зеківською поштою» через камерні вікна. Таким же чином відправлялися відгуки. За свідченням Бородіна, саме після знайомства з творчістю Стуса він полишив віршувати, бо відчув силу справжньої поезії, висоти яких йому ніколи не досягти. А через багато років Дмитро Васильович побачить у нього під іконою поруч з портретом останнього російського імператора фотографію свого батька. «Просто він єдиний поет, якого я знав», — пояснить господар (на той час уже редактор літературно-публіцистичного журналу «Москва»).

Тоді ж, у заочному спілкуванні, між Бородіном і Стусом зав'язалася дискусія, яка продовжилась у спільній камері. Бородін вважав (і Михайло Горинь був з ним цілком у цьому солідарний), що для мелодійної української мови вільний неримований вірш — чуже й неприродне явище. А до Василя Семеновича тут повернулась підзабута юнацька схильність до верлібру. З Мордовії писав Вірі Вовк: «Ставити собі завдання — писати верлібром — не могу. Бо він іде з темою, живе в темі і пишеться з темою. А теми ось уже кілька літ ідуть неверліброві». Зараз, на Уралі (майже в тих краях, де минали армійські роки), рима знов починала заважати: «Я вважаю, що вона сковує, ця поезія. А верлібр — це те, що потрібно». «В мої 46 років уже ніби й сором римувати (так, наче римування — дитяча забава)». Кучинські верлібри склали останню збірку поета, «Птах душі» — «відчайдушно прозову, майже без пафосу, неримовану, майже розмовних інтонацій, сумно-спокійну, без надриву». На жаль, це все, що відомо

про неї, назавжди загублену для нас у знищених табірних архівах...

Дванадцята камера, в якій сиділи Бородін і Стус, єдина з житлових виходила вікном на північ — навпроти вишки, на якій вартовий з Середньої Азії щонаочі голосив пісні. На Стуса це не впливало: він в останні роки за будь-яких обставин засинав дуже швидко (це, до речі, теж могло бути ознакою психічного розладу). Бородін же на третю ніч не витримав, викликав чергового офіцера. Той відповів, що зовнішня охорона — то інша служба, до якої він не має відношення, а вранці подав рапорт... але не на Бородіна, а на Стуса, який міцно спав під час їхньої розмови. Дарма вони удвох доводили замполіту майору Долматову, що ніякого порушення не було, а Стус тут взагалі ні до чого — той керувався залізною логікою: мовляв, кому я маю вірити, вам, антирадянщикам, чи капітану Галедіну? Василь Семенович отримав п'ятнадцять діб карцера нізащо. За подібні «провини» (а це лише один з численних епізодів) Стус ще з травня був позбавлений права на листування. Навіть не міг дізнатися, чи правду повідомив йому майор Снядовський про народження онука — листа ж від рідних так і не показали, відшукавши в ньому якусь «недозволену інформацію»...

Так само безґрунтовно Стус був звинувачений у «порушенні режиму» і 27 серпня 1985 року (якраз наступного дня «The Washington Times» надрукує англійський переклад переданого на волю «Таборового зошиту»). Наглядачеві Руденку здалося, наче він у недозволений час лежав на нарах у верхньому одязі. В різних переказах цього епізоду звучать версії, що насправді той оперся ліктями на своє верхнє ліжко або поклав на нього книжку, але єдиний свідок Бородін стверджує, що не було навіть цього. Начальство прийняло

рішення черговий раз потримати Стуса в карцері й не обтяжувало себе створенням правдоподібної легенди.

Залишаючи камеру, сказав, що оголосить голодовку. «Яку?» — спитав Бородин. «До кінця». Тобто вийде з неї не раніше, ніж буде скасовано постанову.

Згодом по коридору донесеться вже звичне «Фашисти!» — навмисно голосна лайка на адресу наглядачів як умовний знак усім камерам: Стус у карцері.

А далі — тиша...

Через кілька днів рознощик їжі забере Василеву ложку, чим насторожить Бородин: невже той більше не може тримати голодовку? Наступного дня самого Бородин знову переводять в камеру до Гориня. 4 вересня Левко Лук'яненко, проходячи на роботу повз двері карцера, як і в минулі дні, умовно кашляє, але не почує відповіді. Вирішать, що Стуса відвезли до лікарні або взагалі кудись етапували. Лише Лук'яненко озвучить версію, про яку всі боялися навіть думати.

Наступного дня в обід про смерть Стуса повідомили рідних. Валентина Василівна замовила й відправила у Перм цинкову труну, відбила телеграми Генеральному секретареві М. Горбачову, до московського і київського КДБ з проханням дозволу на перевезення тіла, телеграму до табору про свій приїзд. Опівдні 6 вересня вона з своєю сестрою та Ритою Довгань вже у Москві, де до них приєднується Дмитро, який в той час проходив військову службу в Хімках — на похорон батька відпустили без зайвої тяганини. Тяганина трапиться в аеропорту — квитки вдасться взяти лише на нічний рейс. Поїзд до Чусової, таксі до табору (автобус на Кучино чомусь відмінили) — і ось черговий офіцер, прочитавши телеграму-сповіщення про смерть, байдуже відповідає: «Субота, на-

чальства нема». Все ж таки явиться Долматов. До табору впустить тільки найближчих родичів — Валентину з Дмитром. Повідомить їх, що Стуса вже поховано — в моргу нібито нема умов для збереження тіла, приїхати через два дні після отримання телеграми — то вже запізно. Речі не повернули, обіцяли переслати (вишлють одяг, у якому його забирали, а наполегливі запити Дмитра про рукописи ігноруватимуть аж до розформування зони, коли запитувати стало нікого). В Києві, за словами Долматова, повинні видати й свідоцтво про смерть. Про можливість ексгумації й перепоховання тіла скажуть, що це заборонено принаймні до кінця терміну ув'язнення. Якийсь чоловік підійде на цвинтарі (околиця села Борисова), відрекомендується водієм, що віз сюди труну і стверджуватиме, що це було ще п'ятого числа.

Всі ці обставини наштовхуватимуть багатьох на думки про вбивство або про сліди насильства на тілі, які поспішали приховати. До того ж Борис Ромашов казав, наче чув з камери голос Василя «Убили, гади!» — в той час, коли наглядчав опускати нари перед відбоем (під ними було влаштовано табуретку для того, щоб сидіти вдень, і версія про те, що важку споруду могли опустити — випадково чи навмисно — просто на Стуса, звучала досить ймовірно). Втім, надалі Ромашов відмовлятиметься говорити на цю тему. Натомість від табірної начальства (можливо, з подачі КДБ) підуть розмови про самогубство в камері — з взаємовиключними, але однаково неправдоподібними деталями. Один з наглядчів розповів Гориню й Бородіну, нібито з карцерної камери Стус «вийшов своїми ногами, блідий, як стінка». Родичам, звичайно, нічого не казатимуть ні про карцер, ні про голодовку: за озвученою Долматовим версією смерть трапилась «о першій ночі на нічній зміні» (неіснуючій).

Версію про вбивство будуть обґрунтовувати висуненням Стуса на здобуття Нобелівської премії — посмертно вона не присуджується, отже, загибель поета вирішувала б проблему міжнародного престижу країни, що декларувала курс на «перебудову» та «нове мислення», позбавляла б її ганебного прецеденту «нобелівський лауреат — політв'язень». Але насправді йшлося про номінацію в наступному 1986 році, отже, поспішати не було потреби, особливо вважаючи на стан його здоров'я.

Тіла Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого повернуться в Україну лише 17 листопада 1989 року, коли радянський велет уже помітно хитатиметься в передчутті останніх років свого існування. Священики відродженої Української греко-католицької церкви у супроводі хору нещодавно створеної громади УАПЦ відспівуватимуть їх у тому ж Свято-Покровському храмі на Куренівці, де п'ять років тому проводжали в останню путь їхнього товариша Валерія Марченка. Юрба під синьо-жовтими прапорами зростатиме всю дорогу до Байкового кладовища. Чи не більшість з присутніх вперше почули ім'я Стуса цього дня, але самі вже слова «репресований поет» звучали знаково. «Народе мій, до тебе я ще верну, як в смерті обернуся до життя своїм стражденним і незлим обличчям...» Мабуть, всім, кому були знайомі ці хрестоматійні нині рядки, здавалося, що це здійснюється в них на очах.

Минулі два десятиліття мало що залишили від того оптимізму. Творчість Стуса препарована в сухих параграфах шкільної програми, які в більшості випадків залишають по собі лише нудьгу й відразу на довгі роки до «пройдених» авторів. Загальний інтерес до поезії як такої залишився в шістдесятих роках, і тенденцій до його відродження не видно ні в навколишній реальності, ні в найоптимістичніших

прогнозах. Політики, які нещадно експлуатують ім'я поета заради самоствердження, чим провокують у значної частини населення апіорі насторожене ставлення до нього, як і до затертої в демагогічних гаслах низки болючих питань української історії й національного відродження. Інші, духовні нащадки тих невідомих, що вже через три місяці після перепоховання сплять його могилу, які ненавидять все, чим жив і чого прагнув Стус, отже, воліли б взагалі зтерти це ім'я з людської пам'яті. Поет ще на шляху до свого народу, як і народ, історія якого за часи незалежності в цілому підтверджує песимістичні роздуми Стуса, поки що на шляху до усвідомлення своєї ідентичності й суб'єктності. Дуже вірогідно, що ці процеси лежать в одному річищі. Але велич постаті Василя Стуса, в якій поетичний геній не просто поєднувався з надзвичайною цілісністю натури (що теж нечесте явище), а був її органічним безпосереднім продовженням, — факт, який не залежить від сили та напрямку вітрів, що віють над країною. Легенда його життя не надає додаткової ваги творчості поета — вона стає ключем до її глибшого розуміння, проникнення в її неоковирний світ, де ще багато людей прийдешніх поколінь знаходитимуть відгуки на інтуїтивні поштовхи власної душі, збагачуючи ним своє існування.

Науково-популярне видання

ДОРОШЕНКО
Олег Євгенович

ВАСИЛЬ СТУС

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 31.01.11. Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 5,87.
Тираж 2000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.